

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

GUSTAV BANG

KIRKEBOGSSTUDIER

GUSTAV BANG

KIRKEBOGSSTUDIER

BIDRAG TIL

DANSK BEFOLKNINGSSTATISTIK OG KULTURHISTORIE

I DET 17. AARHUNDREDE

UDGIVET MED UNDERSTØTTELSE AF DEN HJELMSTJERNE-
ROSENCRONESKE STIFTELSE

KØBENHAVN

GYLDENDALSKE BOGHANDEL

NORDISK FORLAG

1906

REPROGRAFISK GENUDGIVET OG FORLAGT AF
SELSKABET FOR UDGIVELSE AF KILDER TIL DANSK HISTORIE
KØBENHAVN

1976

Indhold.

	Side
Indledning	1
1. Den bosiddende Landbefolkning	10
2. Befolkningens Omflytning	13
3. Analfabeter	22
4. Det vagabonderende Proletariat	25
5. Ægteskab	38
6. Fødsler indenfor Ægteskab	59
7. Fødsler udenfor Ægteskab	67
8. Dødfødsler	94
9. Forholdet mellem Dreng- og Pigefødsler	94
10. Dobbeltfødsler. De fødende Kvinders Alder	95
11. Fødslernes Fordeling efter Aarstider	98
12. Dødeligheden blandt Voksne	102
13. Børnedødelighed	106
14. Dødsfaldenes Fordeling efter Aarstider	124
Bilag	128

Jeg bringer herved Direktionen for den grevelige Hjelmstjerne-Rosencroneske Stiftelse en Tak for en fleraarig Understøttelse, uden hvilken det vilde have været mig umuligt at udarbejde og udgive nærværende Skrift.

Samtidig takker jeg Personalet ved de tre Provinsarkiver samt ved Statens Statistiske Bureau for udvist Imødekommenhed.

Forf.

Indledning.

Det er Formaalet med nærværende Arbejde at give den Fremstilling af det Stof, der fra de ældste danske Kirkebøger lader sig udvinde til Belysning af Befolkningsforholdene i det 17. Aarhundrede. Allerede for adskillige Aar siden er der fra enkelte Kirkebøger blevet fremdraget befolkningsstatistiske Træk for snævert begrænsede Lokalteter, saaledes for Ribe af Kinch¹⁾ og navnlig for København af Rubin²⁾. Men først efter at Kirkebøgerne er blevet samlede i de tre Provsarkiver, er en almindelig Bearbejdelse blevet mulig. De synes dog ikke hidtil at have fristet til historisk-statistisk Forskning. Medens de i stor Udstrækning er blevet anvendt i genealogisk og personalhistorisk Øjemed, en enkelt Gang ogsaa i krigshistorisk³⁾, er der, mig bekendt, kun en eneste Gang gjort Forsøg paa at benytte dem som Kilder til Kundskab om ældre Tidens Befolkningsforhold: i en Undersøgelse, jeg i sin Tid anstillede over Folkemængdens Bevægelser i de sjællandske Landdistrikter fra 1640'erne til de første danske Folketællinger, i Slutningen af det 18. Aarhundrede⁴⁾. Under Forstudierne til denne Undersøgelse fik jeg et levende Indtryk af, hvilken Rigdom der her ligger gemt af Oplysninger om Dødeligheden, om Ægteskabs- og Fødselsforholdene i en Periode, hvor man iøvrigt staar næsten ganske uden Forestilling om

disse Forhold. Resultatet af en siden den Tid stadig fortsat Syslen med Kirkebøgerne foreligger i nærværende Arbejde. Grænserne er her trukket videre end ved nogen af de tidligere Undersøgelser; dels har jeg søgt at omfatte alle forskellige Egne af Danmark og saavel Byer som Landdistrikter; dels har jeg søgt at faa alle de forskelligartede befolkningsstatistiske Træk med, som det overhovedet var muligt at fremdrage.

Undersøgelsen standser overalt (med en enkelt Undtagelse for Børnedødelighedens Vedkommende) ved Aaret 1699, og den gaar kun i ganske faa Tilfælde tilbage forud for Midten af 1640'erne. Ved Reskripter af 1645 og 1646 blev det befalet Præsterne regelmæssig at føre Kirkebøger »ved Dag og Datum paa, hvor mange udi deres Sogner fødes, hvo der til Fadder staar, og hvor mange aarligen tilsammen vies og dør«. Allerede tidligere var dette ved Synodalmonita blevet paalagt Præsterne i enkelte Stifter⁵), men, som det synes, med ringe Virkning; kun for c. 40 Sogne er der bevaret Kirkebøger, som gaar tilbage forud for Midten af 1640'erne. Det turde ogsaa være tvivlsomt, om de kongelige Reskripter allevegne er blevet efterlevede; kun for c. 175 Sogne begynder de bevarede Kirkebøger ved Midten eller i Slutningen af 1640'erne. I hvert af de følgende tre Tiaar kommer der c. 70 nye Sogne til; i 1680'erne stiger Tallet stærkt, med godt 200, i 1690'erne med c. 175. Tilsammen er der altsaa godt 800 Sogne, for hvilke der findes Kirkebøger fra det 17. Aarhundrede; det er noget under Halvdelen af samtlige danske Sogne. Heraf falder paa Provinsarkivet i København c. 240, paa Provinsarkivet i Odense c. 120 og paa Provinsarkivet i Viborg c. 440. De bevarede Kirkebøger er af højst forskellig Beskaffenhed. Nogle er magre og knappe, andre vidtløftige og med en Mangfoldighed af allehaande Bemærkninger og Anekdoter — »hvilken en passioneret Remarkere

er ikke denne og ufofnøden til at fylde en Kirkebog med!« har en senere Præst et Sted tilføjet i Randen⁶). Nogle er uordentlig førte, utydelig skrevne og med alle de forskellige Ministerialier blandede sammen til et uoverskueligt Kaos, andre er let læselige og med skarp Sondring. Nogle bevæger sig fortløbende uden en eneste Lakune, andre er stærkt fragmentariske, med Huller, der snart skyldes daarlig Behandling eller Fugtighed, snart Præsteskitter, Krigsuroligheder o. lign. Gennemgaaende staar Kirkebøgerne fra Midtsjælland, Slagelse-, Sorø- og Ringstedegnen, højest i Kvalitet, ligesom de ogsaa i Almindelighed rækker længst tilbage; af de ældste jyske Kirkebøger træffes de fleste og for største Delen ogsaa de bedste Nord for Limfjorden og i Aalborg Amt. Under Forarbejderne til denne Bog er samtlige de Kirkebøger, som er ældre end Aar 1700, blevet gennemgaaede, men kun for lidt over 350 Sogne har de vist sig at indeholde brugbart Stof; de paagældende Sogne anføres som Bilag, mærkede med Løbenumre, til hvilke der henvises i Noterne til Teksten. Fra en Del af dem er der hentet et stort og mangesidigt Stof, fra andre er kun enkelte Notitser benyttet eller enkelte Smaaoptællinger foretaget.

Det Stof, Kirkebøgerne indeholder, falder i to forskellige Grupper.

Først og fremmest er der de regelmæssig fortløbende Efterretninger om de i Sognet indtrufne kirkelige Handlinger: Trolovelser og Vielser, Daab, Begravelser, offentlige Absolutioner. De kan være mere eller mindre fyldige og derigennem aabne Adgang til mere eller mindre vidtgaaende Undersøgelser. I Almindelighed opgives kun Navnene paa Brudgom og Brud; undertiden er det oplyst, om Bruden, sjældnere om Brudgommen tidligere havde været gift; i enkelte Tilfælde er det oplyst, om Brudgommen hørte hjemme indenfor eller udenfor Sognets Grænser. I Almindelig-

hed anføres kun de døbte Børn med Angivelse af, om de var født indenfor eller udenfor Ægteskab; jævnlig anføres dog ogsaa de dødfødte; undertiden vedføjes Tidspunktet for den legitime Moders Introduktion; engang imellem ogsaa Stedet, hvor den illegitime Moder var blevet besvangret. I Almindelighed finder man i Begravelsesprotokollerne kun de afdøde Personers Navne; af og til ogsaa konsekvent Angivelse af deres Alder; undertiden Bemærkninger om forskellige Dødsaaarsager (Pest, Barselseber osv.). Ikke sjælden er der paa senere Tidspunkter gjort Tilføjelser til forskellige Notitser: det og det Ægteskab blev ulykkeligt, og Manden rømte; det og det Barn døde efter saa og saa lang Tids Forløb osv. Hyppigst angives kun Tidspunktet for Vielse, Daab og Begravelse, jævnlig dog ogsaa for Trolovelse, Fødsel og Død. Snart følges den kirkelige Kalender — med Søndagsangivelser efter Trinitatis, i Advent osv. — snart den borgerlige Maanedskalender. Saaledes er der en broget Mangfoldighed af Principer for Protokolliseringen af de forskellige Begivenheder, og der aabner sig rundt omkring Mulighed for en Række Undersøgelser, som i de knappest førte Kirkebøger er udelukkede: over Hyppigheden af gentagne Ægteskaber, over Dødfødslernes Antal, over Børnedødeligheden osv.

Af en helt anden Art end disse officielle Notitser er det Stof, der i enkelte Kirkebøger findes i Biografierne af de afdøde Personer: Efterretninger om, naar og hvor de var født, i hvilke Aldre de var blevet gift, hvor længe deres Ægteskaber havde varet, hvor mange Børn der var født i Ægteskaberne — jævnlig ogsaa mange andre Efterretninger af mere spredt Karakter. Det er et Stof, som er stærkt begrænset af Omfang, men har betydelig Interesse, fordi det gør det muligt at foretage Undersøgelser over en Del vigtige Forhold, saaledes Befolkningens Omflytning, Vielsesalderen, den

ægteskabelige Frugtbarhed, medens det samtidig supplerer det Materiale, der fra de øvrige Protokoltilførsler kan hentes til Belysning af Børnedødeligheden, de gentagne Vielsers Hyppighed osv. Jeg har, i de Tilfælde, hvor man i de bevarede Ministerialier havde tilstrækkeligt Kontrolmiddel, underkastet et større Antal af disse Nekrologer en kritisk Prøvelse, og det har vist sig, at der i det hele bør tillægges dem en ret høj Grad af Troværdighed. De er langtfra fuldstændig fejlfri, men Fejlene er sjældent af stor Betydning; snart finder man en Afrunding af Tallene: 40 Aar i Stedet for 38—9 eller 41—2; snart finder man en forlængst afdød Ægtefælles Navn skrevet forkert: Karen i Stedet for Maren. Hvad der i høj Grad taler til Gunst for disse Oplysninger, er, at de i Almindelighed stammer fra de afdøde Personer selv; ved Berettelsen har Præsten udspurgt den Syge om hans Levnedsløb og noteret Svarene; det fremgaar med stor Tydelighed især af Kirkebøgerne for Sørbymagle ved Slagelse og Vonsild ved Kolding, hvor mønsterværdige Biografier findes, og hvor det i en Mængde Tilfælde hedder omtrent saaledes: »dikterede mig . . . sit Levnedsløb . . . opregnede han for mig alt dette som hans Testamente«⁷⁾; »berettede jeg gamle Mette Sørensen; jeg skrev hendes Testamente«⁸⁾; »var, som han berettede, 10 Aar gammel, da Krigsfolket blev afdanket efter Kalmarske Krig, var Aar 1612, og saaledes nu 79 Aar gammel«⁹⁾. Undertiden er det dog ikke lykkedes Præsten at faa samlet sit Materiale ad denne Vej, og han har da maattet nøjes med Oplysninger, »som hendes Venner beretter«¹⁰⁾. Ikke sjældent ser man endog Præsten selv kritisere de Oplysninger, han har indhentet, og paa-pege Usandsynligheder og Uoverensstemmelser¹¹⁾.

Udnyttelsesmaaden af alt det brogede Stof, Kirkebøgerne saaledes byder, har selvfølgelig maattet blive

højest forskellig alt efter Karakteren af de Spørgsmaal, som rejste sig.

Snart har en kursorisk Gennemgang af en mindre Del af Stoffet været fuldstændig tilstrækkelig. Det gælder t. Eks. Bestemmelsen af Forholdet mellem Vielsernes og de legitime Fødslers Antal, Forholdet mellem de legitime og de illegitime Fødslers Antal, Forholdet mellem Dobbelt- og Enkeltfødslernes Antal, Fordelingen af Vielser, Fødsler og Dødsfald efter Maa-ner; her kunde det indsamlede Stof uden særlig stor Vanskelighed fordobles, men Resultatet vilde ikke vinde kendelig i Nøjagtighed og Sikkerhed derved. Kun for et enkelt af disse Forhold, den relative Hyppighed af Fødsler udenfor Ægteskab, har jeg, af Hensyn til de store Forskelligheder fra Tid til Tid og fra Sted til Sted, foretaget en delvis Udtømmning, dels ved et Længdesnit gennem hele Perioden, med Optælling fra alle de Fødselslister, der uafbrudt gaar fra Periodens Begyndelse til dens Slutning, dels ved et Tværnsnit over hele Danmark, med Optælling fra alle de Fødselslister, der er bevarede for et enkelt Femaar.

Snart har derimod en meget indgaaende Individualbearbejdelse været nødvendig, i Regelen af hele det Stof, som overhovedet forelaa. Det gælder Forhold som Befolkningens Omflytning, de gentagne Vielsers Hyppighed, Enkestandens Varighed. Her har hver enkelt Person maattet gøres til Genstand for en særlig Undersøgelse, ofte en meget vanskelig, med Sammenstilling af Oplysninger, der maatte søges i de forskellige Protokoller. Og her har jeg i Almindelighed bestræbt mig for at udtømme Stoffet. Et enkelt Sted har Regelen maattet brydes; det vilde være muligt at forøge Materialet til Bestemmelse af Børnedødeligheden; men dels vilde Resultatet næppe staa i noget Forhold til Anstrængelsen — allerede de indsamlede Tal giver et ret nøjagtigt Billede af Forholdet — og dels vilde

Forøgelsen udelukkende falde paa Periodens allersidste Aar.

Paa en Del Punkter viser det sig nu, at der er et tilstrækkelig omfangsrigt og korrekt Materiale, til at man kan finde et tilnærmelsesvis rigtigt Udtryk for Datidsforholdet og konstatere Afvigelserne fra Nutidsforholdet, bestemme deres Retning og maale deres Størrelse. Selv et yderst sparsomt Materiale viser undertiden uomtvistelige og meget paafaldende Afvigelser. Paa andre Punkter er Tallene for smaa, Afvigelserne for svage, til at man tør tillægge Resultaterne Sikkerhed; jeg har imidlertid ment ogsaa at burde meddele disse usikre Tal; selv om de i Øjeblikket ingen synderlig Interesse har, kan de senere faa Værdi ved at suppleres med Tal fra andre samtidige Kilder eller fra det 18. Aarhundredes Kirkebøger. Paa atter andre Punkter svigter Kirkebogsmaterialet ganske, og man staar her stadig paa bar Bund.

Selv hvor den statistiske Arbejdsmaade glipper, er man dog ikke altid helt afskaaret fra at danne sig en Forestilling om Forholdene. Man faar, ved en Gennemlæsning af disse Hundreder af Kirkebøger, et umiddelbart Indtryk af Tilstandene — et Indtryk, som selvfølgelig ikke kan sidestilles med en talmæssig Af-læsning, men som dog langtfra er blottet for Værdi. Man læser atter og atter om de almissesøgende Krøblinger, der blev transporteret fra Landsby til Landsby, om deres Udseende, om den Maade, hvorpaa de blev behandlet; og man former sig en Forestilling om dette Befolkningselement, en Forestilling, som trods sin Mangel paa talmæssig Præcision dog ikke kan være synderlig fejlagtig. Man finder i Sogn ved Sogn den samme Kvinde blive Moder til Børn med forskellige Fædre, man finder hende selv som Barn af et lignende løst Forhold, man finder Beskrivelser af den Forsømt-hed, hvori hendes Børn levede; og man former sig en

Forestilling om den Prostitution, som maa have eksisteret rundt om paa Landet. Ikke sjælden træder saadanne Træk ind som Illustrationer eller Supplerer til Erfaringer, vundne ad rent statistisk Vej. Man har fundet et Maal for, hvor overordentlig ringe en Brøkdelen af Landbefolkningen det var, som kunde skrive; og man finder samtidig en Række spredte Udtalelser i Kirkebøgerne, som paa forskellig Maade vidner om, hvordan Læse- og Skrivefærdigheden betragtedes som et yderst sjældent Særsyn. Man har fundet et Maal for, hvor overordentlig hyppig Enkemænd og Enker indgik nyt Ægteskab, og hvor overordentlig kort Tid efter den tidligere Ægtefælles Død; og man finder samtidig forskellige Udtalelser, som viser, at det jævnlige af økonomiske Grunde har været tvingende nødvendigt. Jeg har da ikke taget i Betænkning paa adskillige Punkter at indarbejde saadant supplerende eller kommenterende Stof i Fremstillingen — stadig dog med det Forbehold, at den videnskabelige Sikkerhed her er af en ganske anden, langt ringere Art, end hvor man har statistiske Udtryk for Forholdene. Den Fare, en saadan Benyttelse altid rummer, at man forledes til at drage almene Slutninger fra de enkelte abnorme Tilfælde, der netop paa Grund af deres Abnormitet er blevet noterede, har jeg bestandig under Arbejdet haft i Erindring og søgt at undgaa; og Faren er i sig selv ikke stor her, hvor den talmæssige Undersøgelsesmaade overalt har været den primære, medens det »kulturbeskrivende« Element først kommer i anden Række.

De Resultater, der fremgaar af nærværende Undersøgelsesrække, viser for mange Omraader en Modsætning mellem Datid og Nutid saa dyb, at ganske forskelligartede Love maa have behersket de vitale Forhold. Jeg har Punkt for Punkt gjort opmærksom paa disse Afvigelser, ved en Sammenstilling med de nyeste

danske Tal — ligesom jeg ogsaa paa enkelte Punkter har trukket Sammenligningslinjer med Forholdene i den samtidige og noget ældre danske Adel. Derimod har jeg ikke forsøgt at antyde Udviklingsgangen i det mellemliggende Tidsrum, skønt det indenfor visse Grænser lod sig gøre ved Hjælp af det 19. Aarhundredes officielle Statistik. Tiden er næppe inde til et saadant samlet Overblik.

Der er nemlig endnu meget at gøre, inden de ældre danske Befolkningsforhold er tilstrækkelig klart belyst.

»Bidrag« har jeg kaldt nærværende Arbejde, og jeg har derved villet fremhæve dets stærkt fragmentariske Karakter. Det gør udelukkende Rede for de Træk, der kan hentes fra det 17. Aarhundredes Kirkebøger; det Stof, der maa søges andetsteds — i personalhistoriske og genealogiske Samlinger, i Borgerkabsbøger og Lavsprotokoller, i Kirkebøgerne fra en senere Tid osv. — er konsekvent holdt ude, for at ikke Undersøgelsen skulde antage en helt anden Skikkelse end tilsigtet. Det har ikke her været Maalet at give en samlet Fremstilling af Befolkningsorganismen i det 17. Aarhundredes anden Halvdel, end mindre af de Love, hvorefter den har udviklet sig til den Skikkelse, den har ved Skiftet mellem det 19. og 20. Aarhundrede — kun Bidrag, Materiale dertil — en ny Række Kilder udtømt, en ny Række enkelte Træk tegnende sig mere eller mindre tydelig og sikkert, hvor man før slet intet vidste.

1. Den bosiddende Landbefolkning.

Ivorledes det 17. Aarhundredes Befolkning fordelte sig efter Erhverv og social Stilling, lader sig ikke oplyse gennem Kirkebøgerne; her, som overalt hvor det gælder Befolkningsforholdenes Statik, maa Materialet søges i andre Kilder. En enkelt Kirkebog¹⁾ indeholder dog en Optegnelse, som i denne Sammenhæng ikke bliver uden Interesse. Det er et Mandtal over Indbyggerne i Sørbymagle Sogn ved Slagelse og Anekssognet Kirkerup, forfattet i Aaret 1645, med Angivelse af hver enkelt Persons Alder og Stand (»Bomænd«, d. v. s. Gaardmand — Husmand — »Gaardmand«, d. v. s. Indsieder eller Aftægtsmand — Tjenestekarle); for Sørbymagle Sogn, hvor fortræffelige Ministerialier er bevarede fra de følgende Aar, er Listen kontrolleret og paa flere Punkter korrigeret. Der nævnes i de to Sogne ialt 105 Mand paa 20 Aar og derover; de fordeler sig paa følgende Maade:

	ialt	deraf	
		20-29 A.	ov. 60 A.
»Bomænd«	48	7	6
Husmænd	31	3	9
»Gaardmænd«	12	2	4
Tjenestekarle	13	11	0
Hjemmeboende Søn	1	1	0

Desuden fandtes af kvindelige Familieoverhoveder:

	ialt	deraf	
		20-29 A.	ov. 60 A.
»Gaardkvinder«	16	1	8
Huskvinde	1	0	1

Som man ser, udgjorde »Bomændene« godt Halvdelen af de selvstændige Hovedpersoner. Tjenestekarlene var paa ganske enkelte Undtagelser nær helt unge Mennesker, der siden rykkede op til selvstændig Stilling. Husmændene har for en meget stor Del haft anden Virksomhed ved Siden af Landbruget; i Sørby-magle, hvor Flertallet af de derværende 22 Husmænd er kendt gennem biografiske Notitser, finder man, at mindst 11 af dem har haft andre Indtægtskilder; 2 var Skrædere, 2 Hjulmænd, 1 Kurvemager, 1 Træskomand, 1 Smed, 1 Tækkemand, 1 Klokker, 1 Jordemodermænd og 1 »Skovrider«; ogsaa 4 af de derværende 8 »Gaardmænd« drev Erhverv udenfor Landbruget (som Murer, Bødker, Slagter, Handlende). Blandt Husmænd og særlig »Gaardmænd« var der iøvrigt adskillige, som tidligere havde været »Bomænd«, men paa Grund af Alderdom eller Sygdom havde opgivet Bedriften og som Regel nu nød Aftægt. Af »Gaardkvinderne« har de allerfleste været Enker. Overgangen fra »Bomand« til Husmand, »Gaardmand«, undertiden ogsaa til Tjenestekarl, er et Træk, som fremgaar af mange, rundtom i Kirkebøgerne spredte biografiske Notitser: »var kommen fra Gaarden formedelst Armod og døde nu i et lille Hus«²); »blevet noget til Agters og kommen fra Gaard; lært at hugge og bleven en god Hjulmand og Tømmermand; haft Hus«³); »blev aflægs og skrøbelig efterhaanden, indtil han kvitterede Gaarden til sin . . . Dattermand«⁴); »det sidste Aar var han Gaardmand i den Gaard, han havde opladt«⁵); »var tilforn Bomand . . . og nu tjente«⁶). Netop i Sørby-

magle Sogn omtales idelig Mænd og Kvinder, som var »udi Gaardværing« hos Sønner eller Svigersønner⁷).

At ovenstaaende Fordeling til en vis Grad har været typisk for den sjællandske Landbefolkning, synes at fremgaa ved en Bearbejdelse af Kirkebøgerne for tre andre Sogne⁸), hvor Vielsesprotokollerne indeholder nogenlunde udtømmende Angivelser af Brudgommens erhvervmæssige Stilling. Man finder her af 194 Brudgomme 6, som stod ovenover Bondestanden (Præst, Degn, Ridefoged, Birkefoged), 7, som stod udenfor Menigheden (tilrejsende Folk, Soldater) og 16 med uangivet Stilling; af de resterende 165 var 92 »Bomænd« (deriblandt ogsaa Kromænd og Møllere), 44 Husmænd, 20 »Gaardmænd« og Inderster, 4 Haandværkere uden nærmere angivet Stilling og 5 Tjenestekarle. Meget nær den samme Fordeling finder man ved en Bearbejdelse af Kirkebøgerne for to andre Sogne⁹), hvor Fædrenes Stilling er angivet ved de legitime Fødsler. Her forekommer ialt 170 Fødsler, deraf 2, hvor Fædrene stod over Bondestanden, og 9, hvor deres Stilling ikke er angivet; i 88 af de resterende 159 Tilfælde var Fædrene »Bomænd«, i 42 Husmænd, i 19 »Gaardmænd«, i 10 Haandværkere uden nærmere Angivelse af deres Stilling.

Ved begge disse Bearbejdelser viser det sig altsaa, at Gaardmændene — Ordet taget i dets moderne Betydning — har udgjort noget over Halvdelen af de paagældende Sognes midaldrende Mænd; selv om man vil gaa ud fra, at alle de, for hvem Oplysning fattes, har været Gaardmænd, naa'r man dog ikke op til to Tredjedele. Det stemmer godt med de ovennævnte Mandtals Oplysning om, at lidt over Halvdelen af samtlige voksne Mænd i selvstændig Virksomhed har været Gaardmænd.

2. Befolkningens Omflytning.

Et særdeles interessant Træk til Karakteristik af de danske Landdistrikters Befolkningsforhold i det 17. Aarhundrede, som det gennem Kirkebøgerne er muligt at faa Rede paa, er Befolkningens Omflytning. Ganske vist er Tallene kun smaa og angaar kun enkelte spredte Pletter af Danmark; men Regelmæssigheden er paa flere Punkter saa stor og Afvigelserne fra Nutidsforholdet saa betydelige, at man indenfor visse Grænser dog kan vinde et nogenlunde sikkert Overblik over Vandringerens Styrke og Retning.

Kilderne er Kirkebøgerne for 6 sjællandske, 1 langelandsk, 1 fynsk og 3 jyske Landsogne, i hvilke det om de afdøde Personer eller i hvert Fald et langt overvejende Flertal af dem er oplyst, hvor de var født. Heraf har jeg bortset dels fra alle de Personer, der stod udenfor den besiddende Bonde-, Husmands- og Landhaandværkerbefolkning, altsaa saavel fra Præster, Godsejere, Degne osv. som fra indkvarterede Soldater, vagabonderende Personer osv., dels fra alle Personer under 20 Aar, af hvilke selvfølgelig de fleste maa antages at være født paa Stedet eller i dets umiddelbare Nærhed. Optællingen angaar saaledes kun den voksne, jævnt-stillede, hjemmehørende Befolkning.

De 11 Sogne, fra hvilke det har været muligt at fremdrage et saadant Materiale, er følgende:

Vindinge (Lb. 37). Københavns A., Tune H. 1650—99.

Hjørhunde (Lb. 58). Frederiksborg A., Ljunge-Frb. II. 1683—94.

Sørbymagle (Lb. 89). Sorø A., V. Flakkebj. H. 1646—88.

Bcnløse (Lb. 101). Sorø A., Ringsted H. 1648—63.

Kværkeby (Lb. 103). Sorø A., Ringsted H. 1648—63.

Hasle (Lb. 107). Sorø A., Ringsted H. 1649—55, 66—91.

Skrobeløv (Lb. 150). Svendborg A., Langel. N. H. 1693—99.

Aasum (Lb. 166). Odense A., Aasum H. 1689—98.

Vonsild (Lb. 199). Vejle A., Kolding H. 1685—99.

Ulsted (Lb. 277). Aalborg A., Kær H. 1685—99.

Ijortdal (Lb. 295). Thisted A., V. Han H. 1695—99.

Omstaaende meddeles de ved Optællingen forefundne Tal for hvert enkelt Sogn, sondrede — saavidt det med tilstrækkelig Sikkerhed lader sig gøre — efter tre forskellige Inddelingsmaader, for den sidste Inddelingsmaades Vedkommende dog kun med Henblik paa de indenfor den paagældende »Provins« fødte Personer. Til Belysning af Vandringerne mellem Nabo-sogne har jeg udskilt de Tilfælde, hvor de afdøde Personers Fødested angives at ligge indenfor en Kreds af to Mil fra Dødssognets Grænser, eller hvor deres Fødesogns Periferi skærer denne Kreds; Begrænsningen vil altsaa i en Del Tilfælde blive noget over 2 Mil. Med Hensyn til de Personer, hvis Fødested ikke er angivet, tør det ud fra Kirkebøgernes hele Førelsesmaade temmelig sikkert formodes, at det store Flertal af dem er født i de Sogne, hvor de døde, eller i Nærheden, og i hvert Fald indenfor den samme Provins; jeg har, hvor de udgør mindre end Tiendedelen af alle de nævnte Personer, ved Inddelingen efter Amter og efter By og Land henført dem til Provinsens Land-distrikter; hvor de er til Stede i større Tal, har jeg derimod overhovedet ikke ment at turde gennemføre disse to Inddelingsmaader. »Udlandet« er her opfattet i moderne Forstand; Vonsild Sogn, der hører til »de 8 slesvigske Sogne«, er ogsaa ved Amtsinddelingen henført til Vejle Amt; her har dog, af Hensyn til Sognets Beliggenhed, Jylland og Sønderjylland maattet samles som én Provins.

Fødested	Vindinge			Hjørlande			Sørbymagle			Benløse			Kværkeby			Hasle		
	M.	Kv.	Tils.	M.	Kv.	Tils.	M.	Kv.	Tils.	M.	Kv.	Tils.	M.	Kv.	Tils.	M.	Kv.	Tils.
I Sognet	19	17	36	2	2	4	25	30	55	17	4	21	13	14	27	21	16	37
Indenfor 2 Mil.	16	14	30	6	3	9	29	49	78	14	17	31	17	21	38	25	47	72
Øvrige Sjælland	4	4	8	5	3	8	7	6	13	5	8	13	4	5	9	18	12	30
Øvrige Øer	3	0	3	0	0	0	15	11	26	3	5	8	3	7	10	9	8	17
Jylland	11	8	19	2	4	6	1	4	5	3	2	5	8	5	13	14	11	25
Udlandet	5	5	10	4	6	10	2	3	5	0	1	1	0	0	0	6	7	13
Uangivet	2	3	5	21	24	45	0	0	0	0	0	0	0	0	0	2	16	18
Ialt ...	60	51	111	40	42	82	79	103	182	42	37	79	45	52	97	95	117	212
I Amtet (inkl. uang.) ...	37	35	72				55	79	134	30	24	54	27	27	54			
Øvrige Sjælland	4	3	7				6	6	12	6	5	11	7	13	20			
Udenfor Sjælland	19	13	32				18	18	36	6	8	14	11	12	23			
Sjællands Landdistr. (inkl. uang.)	40	38	78				61	85	146	35	26	70	33	37	70			
Sjællands Byer	1	0	1				0	0	0	1	3	4	1	3	4			
Ialt Sjælland	41	38	79				61	85	146	36	29	65	34	40	74			

Fødested	Skrøbelev			Fødested	Aasum		
	M.	Kv.	Tils.		M.	Kv.	Tils.
I Sognet	9	4	13	I Sognet	4	3	7
Øvr. Langeland	6	4	10	Indenf. 2 Mil	6	10	16
Fyn	6	6	12	Øvr. Fyn	1	2	3
Øvr. Øer	0	2	2	Øvr. Øer	1	0	1
Jylland	0	0	0	Jylland	1	0	1
Udlandet	1	2	3	Udlandet	0	0	0
Uangivet	4	5	9	Uangivet	2	3	5
Ialt ...	26	23	49	Ialt ...	15	18	33

Fødested	Vonsild			Fødested	Ulsted			Hjortdal		
	M.	Kv.	Tils.		M.	Kv.	Tils.	M.	Kv.	Tils.
I Sognet	7	17	24	I Sognet	36	48	84	9	5	14
Indenf. 2. Mil	13	15	28	Indenf. 2 Mil	21	23	44	2	3	5
Øvr. Jyll. og Sønderjyll.	21	20	41	Øvr. Jylland	8	4	12	4	1	5
Fyn	1	0	1	Sjælland	0	2	2	0	0	0
Udlandet	1	0	1	Udlandet	3	1	4	0	0	0
Uangivet	0	0	0	Uangivet	3	11	14	1	0	1
Ialt ...	43	52	95	Ialt ...	71	89	160	16	9	25
I Amtet	19	31	50	I Amtet (inkl. uang.) .	57	71	128	13	9	22
Øvr. Jyll. og Sønderjyll.	22	21	43	Øvr. Jylland	11	15	26	3	0	3
Udenf. Jyll. og Sønderjyll.	2	0	2	Udenf. Jylland	3	3	6	0	0	0
Jyll. og Sndrj. Landdistr.	38	51	89	Jyll. Landdistr.	68	86	154	16	9	25
— — — Byer	3	1	4	— Byer	0	0	0	0	0	0
Ialt Jyll. og Sønderjyll.	41	52	93	Ialt Jylland ...	68	86	154	16	9	25

Det Træk, der først paatvinger sig Opmærksomheden, er det store Antal Ikke-Sjællændere, som træffes bosat i de sjællandske Landsogne. I de 6 Sogne var henholdsvis 29, 20, 20, 18, 24 og 26 Procent af de voksne Indbyggere født udenfor Sjælland, tilsammen for alle Sognene 23 Procent; og det virkelige Tal har tilmed maaske været en Smule større, idet der er en Mulighed for, at ogsaa enkelte af de Personer, hvis Fødested ikke er angivet, kan være født udenfor Sjælland. Forholdet er omtrent ens for Mænd og Kvinder, henholdsvis 25 og 22 Procent. For at kunne drage en Sammenligning med Nutidsforholdet har jeg fra Urmaterialet til Folketællingen i 1901 foretaget en Optælling af Fødestederne for de mere-end-20aarige hjemmehørende Beboere af de 4 Sogne Vindinge, Sørbymagle, Benløse og Kværkeby; — Hjørlande Sogn har jeg forbigaaet af Hensyn til de mange Personer med uangivet Fødested i det 17. Aarhundrede, Hasle Sogn af Hensyn til Stationsbyen Haslev, der gør enhver Sidestilling af Nutids- og Fortidsforholdet urimelig. Resultatet har for de 4 Sogne været henholdsvis 4 Procent (mod i det 17. Aarhundrede: 29), 6 Procent (mod: 20), 8 Procent (mod: 18), og 8 Procent (mod: 24), tilsammen 128 af 1888, knap 7 Procent (mod: 22). Beregnet ud fra den moderne Fordeling venter man i det 17. Aarhundrede at finde 32 saadanne Tilfælde, medens man i Virkeligheden finder 105. Forskellen kan ikke forklares som en Følge af, at København i vore Dage sluger den Indvandring til Sjælland, der i ældre Tider gik ud i Landdistrikterne; gaar man tilbage til Aaret 1850, da Hovedstadens Tiltrækningskraft endnu var ret svag, viser Folketællingen, at i de 3 Herreder, hvori de 4 Sogne ligger, var kun 4 Procent af de voksne Indbyggere født udenfor Sjælland.

Den danske Befolkning i det 17. Aarhundrede maa

da have været i høj Grad mobil, der maa have fundet en meget betydelig Vandring Sted til Sjællands Land-distrikter, fra de vornedfri Landsdele ind under Vornedskabet. Modstrømmen, Bevægelsen ud til de øvrige Landsdele, kan ikke konstateres; den gør imidlertid ikke Indtryk af at have været saa stor; en Sammenligning med de tilsvarende Herredstal fra 1850 (for Vonsild Sogns Vedkommende er valgt det daværende Brusk Herred) viser for de 5 ikke-sjællandske Sogne omtrent det samme Forhold for den udenfor vedkommende Provinser fødte voksne Befolkning.

Af de 176 udenfor Sjælland fødte Personer, som døde i de 6 sjællandske Landsogne, var 39 fra Udlandet, 64 fra de øvrige Øer (især til Sørbymagle, nær Storebælt, var Indvandringen fra Fyn betydelig) og 73 fra Jylland. Navnlig Bevægelsen bort fra Jylland er paafaldende. Tallene er selvfølgelig for smaa, til at det kan konstateres, fra hvilke Egne af Jylland det er, at Strømmen fortrinsvis er kommet; hyppig angives ogsaa blot »Jylland« uden yderligere Bestemmelse som Fødested, og hvor en nærmere Betegnelse findes, er den ofte saa utydelig, at Stedet ikke kan identificeres. Det er imidlertid et Indtryk, man vinder ved Gennemlæsningen af de mange Kirkebøgers spredte Notitser, at Vandringen særlig er foregaaet fra det nordøstlige og nordlige Jylland, stærkest vistnok fra Vendsyssel og Thy, mens derimod den sydjske Befolkning har været langt mindre bevægelig. Indtrykket bestyrkes ved enkelte Optællinger, der ganske vist hver for sig savner absolut Beviskraft. I det førnævnte Vindinge Sogn træffes 15 Jyder med specificeret Fødested, deraf 2 fra Viborg Amt, 3 fra Randers, 5 fra Aarhus og 5 fra Thisted Amter. I Holmens Sogn i København, hvor Befolkningsforholdene (Flaadens Mandskab) iøvrigt er af en saa abnorm Beskaffenhed, at Fødestedsangivelserne ikke tillader almindelige Slutninger om Van-

dringernes Karakter, har jeg blandt de i Tiden 1654—57 afdøde over-20aarige Personer truffet 354 Jyder, deriblandt 130 uden nærmere Betegnelse; af de resterende var født i Ribe Amt (henholdsvis i Landdistrikter og Byer): 1 + 5, i Vejle Amt: 2 + 5, i Ringkøbing Amt: 6 + 5, i Thisted Amt: 18 + 2, i Viborg Amt: 11 + 10, i Hjørring Amt: 10 + 16, i Aarhus Amt: 10 + 21, i Aalborg Amt: 18 + 22, i Randers Amt: 20 + 42. Større Vægt bør maaske i denne Forbindelse lægges paa Fødestedsfordelingen i Vonsild Sogn; her nævnes 23 Personer fra andre Egne af Jylland end Vejle Amt og Naboamtet Ribe, deraf fra Ringkøbing Amt 2, fra Aarhus 3, fra Aalborg 3, fra Thisted 4, fra Hjørring 5 og fra Viborg Amt 6.

Inddelingen efter Amter og efter By og Land er af ringere Interesse; Tallene er for smaa, til at Afvigelser fra Nutidsforholdet med Sikkerhed kan konstateres. Af den voksne sjællandskfødte Befolkning i de fire Sogne Vindinge, Sørbymagle, Benløse og Kværkeby var i det 17. Aarhundrede 86 Procent født indenfor Dødsamtet; i Aaret 1901 var i de samme Sogne kun 80 Procent født indenfor Opholdsamtet. Det kunde tyde paa, at medens i det 17. Aarhundrede de større Vandringer, fra fremmede Landsdele til Sjælland, har været langt almindeligere end nu, har Omflytningen indenfor Sjællands Grænser været noget svagere; Forskellen er imidlertid i absolute Tal kun lille og kan tilmed let tænkes fremkaldt ved en afvigende Aldersfordeling. Vandringerne fra Købstæderne til Landet gør Indtryk af at have spillet en meget underordnet Rolle; i de 7 Sogne, hvor denne Inddelingsmaade er gennemført, var af 632 Personer kun de 13 født i Byerne.

Større Interesse har de Tal, som angiver, hvor stor en Del af Sognets voksne Indbyggere der var født i Sognet selv og i dets nærmeste Omegn. Af

de 749 Personer i Sognene Vindinge, Sørbymagle, Benløse, Kværkeby, Vonsild, Ulsted og Hjortdal var de 261 født i Dødssoget; det er 35 Procent; i 1850 finder man i de tilsvarende Herreder 42 Procent af den voksne Befolkning født i Opholdssogget; Mellemsoqnsvandringerne synes altsaa dengang at have været ligesaa hyppige, maaske en Smule hyppigere end ved Midten af det 19. Aarhundrede. Af de udensogsfødte Personer var imidlertid de 254 — Halvdelen af den samlede Indvandermængde, Tredjedelen af den samlede Folkmængde — komne fra de allernærmeste Egne, fra i det højeste godt to Mil udenfor Sognets Grænser. Kun lidt under Tredjedelen af Sognefolkene var fra fjærnere Egne. Forholdet er omtrent ens for Mænd og Kvinder. Disse Smaaomflytninger er selvfølgelig af en ganske anden Karakter end de store Vandringer, hvor man »emigrerede« til en anden Landsdel for at søge sig blivende Bopæl. Her var det en ung Mand eller Pige, som tog Tjeneste i nogen Afstand fra sit Hjemsted, eller en Pige, som giftede sig med en Mand fra Nabo-sogget og tog Ophold dør, eller en Mand, som tog en Enke fra Nabosogget til Ægte og flyttede ind paa hendes Gaard. Hvilken Betydning Ægteskabsforholdene har haft til at fremkalde saadanne lokale Smaaforskydninger eller fæstne deres Resultater, hvor de allerede havde fundet Sted, faar man et levende Indtryk af ved at gennemløbe Trolovelses- og Vielseslisterne, i hvilke det meget ofte bemærkes om Brudgomme, at de hørte hjemme i andre Sogne. Jeg har fra 2 sjællandske, 1 fynsk og 4 jyske Landsogne¹⁾ foretaget en Optælling af Hjemstedsopgivelserne for Brudgommene; det viser sig, at ved tilsammen 265 Bryllupper var Hjemstedet

i 170	Tilfælde	indenfor Sognet,
i 59	—	indenfor 2 Miles Afstand,
i 5	—	udenfor 2 Miles Afstand,
i 31	—	uangivet.

Under Forudsætning af, at Brudgommen, overalt hvor ingen Opgivelse foreligger, hørte hjemme i Sognet selv, finder man, at i godt tre Fjerdedele af alle Tilfælde medførte Brylluppet intet Sogneskifte, i godt en Femtedel en Omflytning til et Nabosogn og i nogle ganske faa Tilfælde en længere Bortvandring.

— Der findes i andre Kirkebøger Notitser, som viser, hvor livlig en Konfluks der herskede mellem de forskellige Egne af Landet. Ikke sjælden har man saaledes ret fyldige Oplysninger om, hvor de illegitime Børn var blevet undfangede, undertiden ogsaa om, hvor deres Mødre var født; i begge Tilfælde finder man Vidnesbyrd om overordentlig hyppige og ofte ret vidtstrakte Vandringer. Dette Materiale er imidlertid i denne Sammenhæng uden Betydning. Det angaar et Lag, som kun for en ringe Del falder ind under de Kredse af Befolkningen, hvis Vandringsforhold det her har været Opgaven at undersøge: den bosiddende Bonde-, Husmands- og Landhaandværkerbefolkning.

Det har vist sig, at denne var langt mindre stedfast, end man vistnok paa Forhaand er tilbøjelig til at antage. Aarsagerne fremgaar ikke af Kirkebøgerne; at Krigene med de masseagtige Ødelæggelser, de forvoldte, har været stærkt medvirkende, ligger udenfor al Tvivl. En egentlig Sammenligning med Nutidens Vandringsforhold er det vanskeligt at drage, ikke blot paa Grund af Materialets Mangler, men ogsaa fordi Datiden savnede den Faktor, der i vore Dage spiller den afgørende Rolle, de store Byers Tiltrækningskraft. Hvor mobil den danske Landbefolkning i det 17. Aarhundrede har været, faar man et Indtryk af, ikke blot ved ovenstaaende Tal, men ogsaa ved de rundt om i Kirkebøgerne spredte Enkeltnotitser. Stadig træffer man iblandt sjællandske Bønder og Husmænd Folk, der ved deres Tilnavn tydelig karakteri-

seres som født i andre Landsdele; hvor en Kirkebog er særlig fyldig, finder man ogsaa i Biografierne talrige illustrerende Eksempler: »boet imidlertid i Vellerup, Stenstrup, Fuglebjerg, Sørby og Bøstrup«; »siges at have flyttet 24 Gange«²⁾.

---

3. Analfabeter.

Et lille Antal Kirkebøger, som indeholder de originale Forloverattester, enten ved alle Trolovelser eller kun hvor Brud og Brudgom var fremmede, leverer et Stof af ikke ringe kulturhistorisk Interesse, idet det herfra er muligt at danne sig en talmæssig Forestilling om, hvor stor en Del af den voksne mandlige Befolkning der var Analfabeter. Det tør nemlig antages, at hvor en Mand ikke har skrevet sit Navn under Erklæringen, men undertegnet den enten med »Bomærke« eller med Navnets Forbogstaver, har han i Almindelighed ikke været i Stand til at skrive. Forskellige Ting bestyrker denne Antagelse. Ved en omhyggelig Prøvelse af ca. 2000 saadanne Vidnesbyrd viser det sig som en fuldstændig fast Regel, at den, der én Gang underskriver med sit Navn, ogsaa gør det alle andre Steder, hvor han optræder som Forlover; i det Par Undtagelsestilfælde, som forekommer, benyttes skiftevis Navneunderskrift og Segl — ikke tegnet Mærke. Ogsaa direkte Udtalelser i Kirkebøgerne taler afgjort for, at Mærke eller tegnede Forbogstaver er Udtryk for manglende Evne til at skrive: »til ydermere Bekræftelse haver vi vore egne Hænder, som vi bedst skrive kunne, her undertegnet«, hedder det et Sted¹⁾ foran et Par Bogstavtegnelser; »dette forskrevne be-

kræfter vi med vores egne Navne med tre Bogstaver underskrevet«, er i en anden Kirkebog²) en stadig tilbagevendende Formel.

Fra 3 Bysogne, 2 sjællandske og 1 jysk, og 5 Landsogne, 3 sjællandske og 2 fynske³), er en Bearbejdelse af dette Stof blevet foretaget. Først er samtlige Underskrifter og Undertegnelser noterede og dernæst alle Dubletter fjærnede, saaledes at hver Mand kun forekommer én Gang i Tabellen, ligegyldig hvor ofte han er optraadt som Forlover. Først herved faar man et rigtigt Billede; da nemlig nogle Personer genfindes Gang paa Gang som Forlovere, medens andre kun optræder ved ganske enkelte Lejligheder, vilde en simpel Optælling af Underskrifterne give et skævt Billede af Forholdet.

Resultatet af denne Bearbejdelse er, at man ialt finder

	Forlov.	Analf.	
i Helsingør Olai S.	469,	deraf 194	(41 Proc.)
i Slagelse Mikkels S.	259,	— 123	(47 —)
i Randers	34,	— 12	(35 —)
i 5 Landsogne	119,	— 102	(86 —)

Man kan saaledes vistnok antage, at af de voksne mandlige Indbyggere har i Byerne godt to Femtedele, paa Landet mellem fire Femtedele og ni Tiendele været ude af Stand til at skrive deres eget Navn.

I Kirkebogen for Olai Sogn i Helsingør findes der for en længere Aarrække saa hyppige Angivelser af Forlovernes borgerlige Stilling, at det har sin Interesse at foretage en Sondring efter den sociale Lagdeling. Resultatet er følgende:

Embedsmænd, Skolemestre, Officerer, Handlende	9,	deraf Analf.	0.
Underofficerer, lavere Bestillingsmænd (Skarpretter, Brokiger osv.)	6,	—	— 3.

Haandværkere . . . . . 177, deraf Analf. 64.
 Fiskere, Skippere, Færgemænd,
 Dragere, Skytter, Pligtskarle 79, — — 47.

Medens Analfabeterne, naar alle Grupper tages under ét, udgør 42 Procent af Forloverne, forekommér de i det lavere Befolkningslag i 59 Procent af alle Tilfælde, blandt Haandværkerne, i Byens »Middelstand«, kun i 37 Procent og i »Overklasserne« overhovedet ikke. Af Haandværkerne synes de, som var beskæftigede i Metal-, Beklædnings- og Tekstilindustrierne, at have staaet højest; af 68 Forlovere ialt træffes her kun 15 Analfabeter eller 22 Procent; af Haandværkere i Bygnings-, Møbel- og Læderindustrierne derimod 13 af 41 eller 41 Procent; af Haandværkere, som var beskæftigede med Produktion af Næringsmidler, 36 af 68 eller 53 Procent. Denne Stigning er næppe helt tilfældig

— Det overordentlig høje Tal af Analfabeter, der forekommer i de fem Landsogne, stemmer godt med det Indtryk, man vinder ved en Gennemlæsning af Kirkebøgernes andre Partier. Engang imellem, og vistnok særlig henimod Aarhundredets Slutning, omtales vel Personer, som »sig her i Sognet med at læse for Børn havde opholdt«⁴⁾, men det har vistnok kun været sporadisk. Der forekommer jævnlig Ytringer, som viser, at Læse- og Skrivefærdigheden var meget ualmindelig i Bondebefolkningen; i en sjællandsk Kirkebog fremhæves det om en 15aarig Tjenestedreng — aabenbart som en stor Sjældenhed — at han »kunde læse og skrive«, og et Par senere om en Mand i 40'erne, at han »kunde læse udi Bøger Prent«⁵⁾.

4. Det vagabonderende Proletariat.

Foruden den bosiddende, i Sognet hjemmehørende Bondebefolkning, træffer man et andet, et stærkt flydende Befolkningselement: det vagabonderende Tiggerproletariat. Man behøver kun at gennemløbe nogle faa Kirkebøger for at faa et Indtryk af dets masseagtige Karakter. Regeringen søgte ved en Række Tiggerforordninger at dæmme op imod Strømmen. Principet var, at den arbejdsføre Fattige skulde tvinges til Arbejde, den arbejdsudygtige skulde kun have Ret til at betle indenfor sit Hjemsojns Grænser. Netop ved Begyndelsen af den Periode, Kirkebøgerne belyser, blev dette Princip indskærpet i et Kongebrev til Lensmændene af 31. Januar 1647. Helt uden Virkning har det vel ikke været. Man ser, at der rundt om i Sognene er blevet optaget Fortegnelser over de tiggeberettigede Fattige; man finder ogsaa Eksempler paa, at Folk er blevet skræmmede — et Sted blev saaledes begravet en »fattig Tiggekvinde, *ignota nobis et anonyma*; født, som der sagdes, i Skelskør; havde levet nogen Tid i Køge og i Ægteskab; var geraadet i Fattigdom; og efter k. M.'s Forbud om Tiggere at huse uden de Sogne, de havde levet udi, blev hun af ingen annammet; turde og ikke give sin Sygdom tilkende, paa det hun ikke ganske skulde udskydes; døde uden Skriftemaal 2. April om Morgenen«¹⁾. Men gennemgaaende har Bestræbelserne været uden varigt Resultat; de sociale Forhold producerede bestandig nye Sværme af vandrende Tiggere. Trods alle strænge Straffebestemmelser ser man stadig det uhyggelige Tog af forulykkede Eksistenser, forsultne og pjaltede og fulde af Utøj, Smaaabørn og udslidte Oldinge, frugtsommelige Kvinder og Krøblinger, rømte Misdædere og Tater, drage i evig Uro hen ad alle Landeveje, dø i Lande-

vejsgrøfter eller i Lader og Udhuse, hvor Godtfolk undte dem Husly — »som vilde Fugle« — et Element, der ved sin Masse og ved sin hele sælsomme Karakter sætter et ejendommeligt Præg paa det 17. Aarhundredes Befolkningsforhold.

Af største Betydning for Forstaaelsen af Datidens sociale Tilstande vilde det være, om man kunde beregne, hvor stor en Del dette vagabonderende Pjalteproletariat har udgjort af den samlede Befolkning. Det lader sig med tilnærmelsesvis Sikkerhed gøre, hvor en Kirkebog giver en tydelig Karakteristik af samtlige i Sognet afdøde Personer, saa man bestemt kan udsondre de vandrende Tiggere fra de øvrige Individier; i den Brøkdæl, de da findes at udgøre af samtlige afdøde, har man et Udtryk for den Brøkdæl, de har udgjort af den til enhver Tid eksisterende Befolkning. To Fejlkilder har imidlertid gjort sig gældende, men de har modvirket hinanden. Paa den ene Side har Dødeligheden utvivlsomt været langt større i den løse end i den bosiddende Befolkning, saaledes at Dødstallene bliver for høje til at give et korrekt Billede af Forholdet. Paa den anden Side har adskillige af de vandrende Proletarer, naar de blev yderlig svage, søgt Tilflugt i deres Hjemstavn hos Slægt og Venner — der nævnes udtrykkelig adskillige Eksempler derpaa — og er saaledes i Dødslisterne kommet til at optræde som indensogns Fattige, skønt de i Virkeligheden har tilhørt Vagabonderne, en Omstændighed, der selvfølgelig gør de fundne Forholdstal for lave. De to Kræfter har altsaa virket i modsat Retning og har vel saa nogenlunde udlignet hinanden.

Det er imidlertid kun paa ganske enkelte Støder, at en saadan Optælling med nogen Nytte kan foretages. Ofte synes det, som om de vandrende Tiggere ikke konsekvent er blevet indført i Kirkebogen; de tilhørte jo ikke Menigheden. Og kun meget sjælden er det

muligt med Bestemthed at sondre hele deres Antal ud; »et fattigt Barn«, »en Tigger«, »en stakkels Kvinde, som betlede sit Brød«, er Betegnelser, som hyppig anvendes, og som afskærer fra enhver Adskillelse mellem vagabonderende og bosiddende Pjalteproletarer. Kun i Kirkebøgerne for 6 sjællandske Landsogne²⁾ har jeg fundet saa præcise Angivelser, at jeg har ment at turde foretage en saadan Optælling. Et mindre Antal Dødsfald er dog heller ikke her tydelig karakteriserede; jeg har ikke medregnet dem til det vandrende Proletariat, men udelukkende holdt mig til de Tilfælde, hvor Angivelserne er utvetydige; Tallene bliver altsaa rimeligvis noget for lave til at udtrykke det virkelige Forhold. Der blev i de 6 Landsogne begravet (bortset fra dødfødte Børn):

vandr. Tigg.

Karlslunde (Kbh. A.)	ialt 129,	deraf 19	(15 Proc.)
Asnæs (Holbæk A.)	— 125	— 8	(6 —)
Søstrup (— -)	— 101	— 7	(7 —)
Fjenneslev (Sorø A.)	— 72	— 8	(11 —)
Førslev (— -)	— 333	— 22	(7 —)
Braaby (— -)	— 109	— 9	(8 —)

Gennemgaaende kan det altsaa antages, at henvend Tiendedelen af den Befolkning, der i det 17. Aarhundrede opholdt sig i de sjællandske Landdistrikter, har tilhørt dette Samfundslag. Udenfor Sjælland har det vistnok været svagere repræsenteret. Jeg har for 1 fynsk og 7 jyske Landsogne³⁾ foretaget en Optælling; den viser ialt 824 Dødsfald, hvoraf kun 26 eller 3 Procent med Sikkerhed kan henføres til det vagabonderende Proletariat. Det lave Tal kan delvis skyldes, at Materialet er slettere, delvis maaske ogsaa, at det overvejende stammer fra Aarhundredets Slutning, medens Oplysningerne for Sjællands Vedkommende grupperer sig om Aarhundredets Midte, hvor de sociale Tilstande rimeligvis har været i stærkere Opløsning.

Dog er Afvigelsen saa stor, at man vistnok indtil videre maa betragte den som et Udtryk for virkelig forskelligartede Forhold, den større eller mindre Afstand fra Hovedstaden maa sikkert i denne Sammenhæng anses for et medvirkende Moment. For Byerne er en saadan Undersøgelse ugørlig, men det bestemte Indtryk, man vinder, er, at det vandrende Proletariat i hvert Fald paa Sjælland har været langt ringere i Byerne end paa Landet; Købstæderne og ikke mindst København synes at have udspyet adskillig flere mislykkede Eksistenser, end de har draget til sig andetstedsfra; en ganske tilsvarende Befolkningsbevægelse vil senere blive paavist for de illegitime Mødres Vedkommende.

Hvem var nu de Mennesker, der saaledes flakkede Landet rundt? Hvor skrev de sig fra? Hvad var det for Aarsager, som havde kastet dem ud i denne Tilværelse? Det er selvfølgelig umuligt at finde noget talmæssigt Svar paa disse Spørgsmaal; derimod skelner man ved Læsningen af Kirkebøgernes Notitser tydelig en Række forskellige Typer og vinder herved i nogen Grad Lys over Forholdet.

Først og fremmest var der Krøblinger, Blinde og allchaande andre abnorme Individuer, og de har udgjort en meget betydelig Del af det vandrende Proletariat. »Et fattigt fremmed Kvindfolk, . . . fuld af Vattersot«⁴⁾, »en gammel fremmed Mand, som var Krøbling og førtes fra Hus til Hus«⁵⁾, »var vanfør og poppelslagen«⁶⁾, »fattig fremmed vanfør Dreng, som blev ført imellem Byerne«⁷⁾ — er Betegnelser, der forekommer Gang paa Gang. De af dem, der var ude af Stand til at slæbe sig frem, blev transporterede fra Sted til Sted, i Almindelighed aget paa Vogn, undertiden ogsaa baaret paa Bærebør⁸⁾ eller kørt paa Hjulbør⁹⁾. Hurtigst mulig har man allevegne søgt at blive af med saadanne Gæster

og faa dem ført til næste Landsby, hvor de læs-
sedes af Vognen i den nærmeste Gaard og derfra blev
baaret videre til de andre Gaarde for at faa en Drik
Øl og et Stykke Brød og befordres afsted igen. Meget
hyppig træffer man Skildringer som denne: »en ube-
kendt fremmed Stodder, som blev i Stakkelrejse . . .
slængt af Vognen udi Peder Nielsøns Gaard . . . hvor
han da blev baaret ind i Stuen saa nær død, og saas
dog der af Mænd der i Byen at give sine to sidste
Sukke«¹⁰⁾; som denne: »en fattig Kvinde . . . som
Lars Hansøn . . . lod halvdød fra sig føre paa sin
Vogn til Peder Jensøn . . . hvor hun nogle Timer der-
efter døde i adskillige Byfolks Nærværelse«¹¹⁾; eller
som denne: »en fattig fremmed vansør Pige, som de
førte omkring og blev og ført omkring her i Byen om
Dagen tilforn, og i den sidste Gaard . . . berettede
Tjenestdrengen, at der var endnu Liv i hende, der
de bare hende ind; og Ane, unge Niels Jensøns, som
var med at bære hende, sagde, at hun gav hende en
Skaal Øl, som hun drak; men der de havde baaret
hende ind til Niels Madsøns og Drengen havde kyndet
dem det, at de havde baaret dennem den syge Pige
til deres Forstuedør, da det første de ginge straks ud,
da var hun aldeles død«¹²⁾. De Blinde ser man gerne
i Følge med deres Hustruer og Børn, stundom ogsaa
med fremmede Børn, som de har taget til sig¹³⁾. Og-
saa Aandssvage træffes ret hyppig: »en arm fremmed
Dreng paa en 16 Aar, havde gaaet der i Byen paa
anden Uges Tid og tigget; saa nærmere ud til et
levendes Lig end et levende Menneske; ganske usild,
hvor han kom, med Snakken og andet«¹⁴⁾.

Saa var der de mange, som af Alder og Sygdom
var kastede ud af Erhverv. Ikke sjælden anslaa Præ-
sten de afdøde Tiggeres Alder til 60—70 Aar¹⁵⁾. Un-
dertiden angiver han ogsaa deres tidligere Livsstilling,
forsaavidt han har kunnet opspørge den: »en fattig

Mand . . . som havde været Hyrde tilforn i Ballerup, gik om at trygle«¹⁶); »en gammel fattig stakkels Mand . . . havde boet i Fuglebjerg, været Klokker der mange Aar«¹⁷). Eller man møder »en fattig fremmed Mand . . . som i sin Sygdom vankede omkring med sin Hustru . . . at bede om Brødet i Guds Navn«¹⁸); eller »en meget fattig Kvinde og i lang Tid formedelst et sær Flod i sine Lemmer helt elendig, havde velhavende Brødre og Søstre . . . men døde forladt af dem alle«¹⁹). Af og til var det en Tjenestepige, »som formedelst Sygdoms Skyld blev udstødt af sin Tjeneste udi Næstved og forsendt paa en Bondevogn, hørte hjemme i Slaglille . . . hvor hun iblandt mange Slægt ikke fandt uden en eneste . . . som vilde huse hende«²⁰). Meget hyppig var det afskedigede eller syge Soldater: »en af disse omkringgaende afdankede Soldater . . . siger sig at være født i Lifland . . . hans Kone . . . er født i Sverige«²¹); »som tilforne havde været Soldat og nu gik omkring og betlede«²²); »en gammel Soldat, som kom syg til«²³); »en Rytterknægt, som kom til Søstrup . . . og da var næsten død, saa at han hverken kunde tale eller høre«²⁴); »en Rytter, hvis Navn ej vides, eftersom Peder Sørensen blev af tvende andre Ryttere tvunget til at tage hannem, som var dødssyg . . . op paa sin Slæde og age ham hjem med sig«²⁵) »en stakkels Jydekarl, som nylig var ført fra Jylland for en Soldat, men formedelst sin store Svaghed havde faaet Forlov at bjærge sig, hvor han kunde«²⁶). Nu og da var det ogsaa Folk, som tilhørte den studerede Stand: »for nogen Tid siden læst for Børn . . . nu vanfør og Tigger«²⁷); »en fremmed vellærd Student . . . for Fattigdoms Skyld haver paa adskillige Steder hos gode Præster informeret deres Børn . . . var og hos Hr. Anders Svendsen i Jersie paa tre Fjerdingsaars Tid og tjente hannem i Prædikestolen; udi hans Skrøbelighed dimitteret«²⁸); »en tysk Studiosus, født i West-

phalen af papistiske Forældre, men siden havde antaget den lutherske Lærdom og derfor lidt megen Forfølgelse . . . . kom fra Karslunde til mit og laante Hus, betagen med en indvortes Svaghed, og efter to Dages Forløb døde i mit Hus«²⁹).

Ved Siden af de gamle og udslidte Tiggere var der de ganske unge. Det er ikke saa sjældent, at man i Begravelsesprotokollerne træffer Børn paa en halv Snes Aar eller deromkring, som paa egen Haand gaar om fra Landsby til Landsby og tigger deres Brød. I et Sogn finder man en saadan Tiggerpige paa 8 Aar, tre Uger senere en anden, »som det kunde synes ved 12 Aar«, og et Par Aar efter en tredje, paa 14 Aar³⁰). Det har vel gerne været Børn, som er vokset op paa Landevejen og er kommet til at staa ene ved Moderens Død; i enkelte Tilfælde ser man saadanne forladte og hjemløse Børn blive taget i Pleje af den bosiddende Befolkning³¹), i andre Tilfælde blive antaget af andre Tiggersker³²). Tiggersker, der drog Landet rundt med deres spæde Børn paa Armen, nævnes saa hyppig i Kirkebøgerne fra alle Landets Egne, at det maa have været et ganske dagligdags Syn. Saa snart den vagabonderende Kvinde kunde rejse sig fra Barsellejet, drog hun videre med sit Barn — der da selvfølgelig saare ofte bukkede under efter meget kort Tids Forløb; nysfødte Tiggerbørn, fødte i andre Sogne, nævnes atter og atter i Dødslisten: »begravede jeg en Slegfredkvindes Barn . . . . Moderen kom løbendes til Villum Frandsøn, hvor Barnet straks døde, efter at hun en ganske kort Tid tilforne havde gjort Barsel«³³). Eller man finder blandt de begravede »en stakkels Kvindes Barn . . . . døde af den kolde Syge, den det havde haft siden Michaelis . . . . havde levet 1 Aar og 12 Uger«³⁴).

En meget stor Del af de enlige Kvinder, der flakkede Landet rundt, har været saadanne, som er blevet

udvist af deres Hjemsgn paa Grund af særlig grove Overtrædelser af det sjette Bud. Stadig finder man i Kirkebøgerne Eksempler paa, at en Pige er blevet udstødt af det borgerlige Samfund, »eftersom hun . . . med en Ægtemand . . . imod det sjette Guds Bud havde syndet«³⁵), efter at hun var blevet afløst »for sin sjette Horeunge«³⁶), eller efter at det var blevet bevist, at hun havde staaet i Forhold til en Mand, »som var i tredje Led med hende«³⁷). For saadanne Kvinder var Landevejen gerne den eneste Tilflugt, og her taber man som oftest deres Spor; hvor de dukker op andetsteds i Daabs- eller Begravelsesprotokollerne, har de vel som Regel dulgt deres Fortid³⁸) ved urigtige Forklaringer, undertiden ogsaa ved falske Pas³⁹). Stundom ser man dog en saadan Kvinde i et fremmed Sogn indstille sig til offentlig Skrifte og derved søge paany at indordne sig i det borgerlige Samfund, efter at hun længe »har rejst fra et Sted til en anden som et vildfarende Faar«⁴⁰). Hyppigere skete det, at disse udviste Kvinder efter en omflakkende Tilværelse vendte tilbage til deres Hjemstavn, naar Sygdom eller Alderdom kom over dem; et Sted kom en saadan Kvinde tilbage »og lønlig opholdt sig hjemme«⁴¹); et andet Sted blev offentlig absolveret og dermed genoptaget i Menigheden en Kvinde, »som var for over 20 Aar siden forvist Herredet og siden faret om som en vild Fugl fra en Sted til en anden og ikke været nogensteds til Alters, havde og siden den Tid begaaet Lejermaal for 16 Aar siden«⁴²). Flertallet af disse Kvinder har vel under deres Vandringer levet dels af Tiggeri, dels af Prostitution — ligesom ogsaa Kvinder, der af andre Grunde var kommet paa Landevejen, i vid Udstrækning er sunket ned i løse og tilfældige Forbindelser. Adskillige af de værkbrudne Kvinder, som transporteredes omkring i Landet, har formodentlig ogsaa oprindelig været Prostituerede, som ved Smitte

har paadraget sig deres Sygdom; saaledes hvor man blandt de Afdøde finder »et letfærdigt Skarn, som stod Skrifte i Aar ved Paasketider, havde siden været i København, hvor hun kom fra (mentes *ex morbo gallico*) og blev ført omkring som en elendig Stakkel; hun kom . . . ned til Pilemølle, og der døde hun i Fæhuset i en Krybbe; ingen kunde komme hende nær for Stank; i samme Krybbe blev hun ført til Jorden og gjort et Laag paa«⁴³).

Saa var der mange, baade Mænd og Kvinder, som af andre Grunde var kommet paa Kant med Tilværelsen i deres Hjem og havde valgt frivillig at give sig paa Vandrang. De omtales i stort Tal ved Begyndelsen af deres Bane, men derefter forsvinder de som Regel i Mørket. Overordentlig hyppig fortælles det, at en Mand er rejst bort fra sin Trolovede eller Hustru, »og ingen haver siden erfaret noget vist om ham«; undertiden, men langt sjældnere, fortælles det ogsaa, at trolovede eller gifte Kvinder er flygtede. Meget almindeligt var det, at Barnefaderen rømte, og tit skete det ogsaa, at Moderen til et illegitimt Barn lod Barnet i Stikken og drog bort. Ofte hændte det, at Misdædere brød ud af Fængslet og søgte Skjul i de Skarer af navnløse og ukendte Tiggere, som drog Landet rundt; et Sted var det en Mand, som havde begaaet Blodskam med sin Stifdatter, men »fordi han ej var sat i godt Fængsel og Forvaring, havde brødt sig ud og rømt bort af Landet«⁴⁴); et andet Sted var det en Kvinde, som var dømt fra Livet for Barnemord, men »rømte af sit Fængsel . . . og kom bort sin Kaas«⁴⁵); kun yderst sjældent finder man saadanne Skikkelser nævnt paa deres Vandring; de har selvfølgelig gjort alt for at dølge deres Fortid. I et Sogn ser man en bortløben Ægtemand fra et fremmed Sogn nedsætte sig, men det var et Tilfælde, hvor Hustruen synes at have baaret den virkelige Skyld for Skilsmissem«⁴⁶). I

et andet Sogn ser man en Mand bosat, som »var fredløs udi 32 Aar« for et Manddrab, han havde begaaet, men det synes at have været et rent Vaadedrab, som han ret uskyldig var blevet Aarsag til⁴⁷). Af en noget anden Art er det, naar man blandt de vandrende Proletarer træffer en Mand, som »berettes af General Friedrich von Arenstorff hans Enkefrue formedelst en ringe Forseelse ved Bolte om Benene saaledes i Fængsel at være medhandlet, at hans Bene nu vare moksen afraadnede, og derover skal være død til Niels Eriksons . . . da han i sin Betlergang var kommen derind ad Døren, og straks opgav Aanden«⁴⁸).

Der var fremdeles det store Tal af gifte Koner, som var kommet i Elendighed ved deres Mænds Død eller Fraværelse. Enker og forladte Koner forekommer atter og atter blandt de vagabonderende Tiggere; snart har de deres Børn til Daaben, snart bliver de selv begravede; efter alt at dømme har de udgjort Hovedmængden af de kvindelige Vagabonder — i hvert Fald naar bortses fra de Vanføre. Ogsaa Koner, hvis Mænd »for Fattigdoms Skyld« var taget ud som Tjenestekarle, nævnes iblandt dem⁴⁹). En meget stor Del af disse ulykkelige Kvinder var Soldaterkoner, som drog om med deres Smaabørn: »hun var en Ægtekvinde, hvis Mand . . . der havde været fra hende siden Michaelis sidst forleden, blev da Soldat og er død«⁵⁰); »hvis Mand . . . skal være tagen til Soldat ved Mikkelsdagstider sidst forleden«⁵¹); »hendes Mand var en Soldat og blev udkommanderet med det Folk til Kejserdømmet«⁵²); »som berettet, hendes Mand af Hververe at være hende fratagen«⁵³). Et enkelt Sted nævnes ogsaa »en Kvinde fra København, hvis Mand var fangen i Tyrkiet; hun havde Kongens Brev om Tavlen at lade omgaa«⁵⁴). Til disse mange forladte eller forulykkede Kvinder sluttede sig saa andre, baade Mænd og Kvinder, som ved forskellige Forhold var

blevet afskaarne fra at tjene deres Brød og drevne ud paa Tiggervandring: Mænd, som havde maattet rømme fra deres Gaarde⁵⁵), eller hvis Gaarde var brændt⁵⁶), Familier, som i den skaanske Krigs »uroelige Tider« var nødt til at bryde op fra Hus og Hjem⁵⁷), og ligeledes under Svenskekrigen en Mængde fordrevne jyske Familier⁵⁸).

Endelig var der »Tatarerne«. De nævnes baade i sjællandske og fynske Kirkebøger⁵⁹), hyppigst dog i de jyske, men synes kun at have udgjort en meget ringe Brøkdel af det samlede vagabonderende Pjalteproletariat. Deres Børn blev døbt i Kirken, stundom dog først efter at Præsten havde overhørt dem og forvisset sig om, at »de bekendte rigtig deres tre Troens Artikler«⁶⁰). Hvorvidt de som Regel er optraadt i Flokket fremgaar ikke med Bestemthed af Kirkebøgernes magre Optegnelser; kun en enkelt Notits tyder derpaa: et Barn af »en afdanket Soldat af de Tatarer« blev døbt »udi nogle af vores Husfolks og trende af deres egne Folkes Nærværelse«⁶¹).

En broget Blanding af allehaande uensartede Elementer var da dette Tog af Pjalteproletarer, der i stadig Uro færdedes hen ad Landevejene. De stod helt udenfor Samfundet. Af og til træffer man Eksempler paa, at de kunde tjene lidt ved tilfældigt Arbejde; man møder en omvandrende »Kedelpikker«⁶²), et Par Folk, der »gik omkring og vilde bøde Kobber«⁶³); man ser en vagabonderende Kvinde, som deltog i Høstarbejdet⁶⁴), eller som »sad og gjorde Sildegarn«⁶⁵). Paa Grænsen af det egentlige Vagabondproletariat stod de Bissekræmmere, der lejlighedsvis nævnes⁶⁶), og ligeledes vel t. Eks. »en fattig gammel Mand . . . løb omkring med Breve«⁶⁷). Men i Almindelighed har Tiggeri og for Kvindernes Vedkommende sikkert i stor Maalestok Prostitution været de eneste Kilder til Livets Ophold; paafaldende nok har jeg intetsteds i

Kirkebøgerne fundet noget Eksempel nævnt paa Tyveri, begaaet af dem. Af og til ser man vandrende Mand og Kvinde mødes for Præsten og under Overholdelse af de regelmæssige Former indgaa Ægteskab; i Slagelseegnen blev saaledes et Par Tiggerfolk trolovede og viede, han fra Skaane, hun fra Nordsjælland⁶⁸), i Koldingegnen et Par Folk, som »var begge komne fra Thy-Land med deres rigtige Attest, enhver fra sit Sted«⁶⁹). Men det var kun sjældne Undtagelser; i Almindelighed var deres Forbindelser indgaaede uden Kirkens Sanktion, ofte meget løse og kortvarige, ikke sjældnen dog vistnok af fastere og varigere Karakter.

Deres Kaar var de usleste, som tænkes kan. Af Befolkningen blev de undertiden behandlet nogenlunde godt, undertiden med den største Brutalitet. Selv den vanføre Kvinde, som hjælpeløs blev aget mellem Byerne, var udsat for at maatte give sig til Pris for den Karl, der kørte for hende: »en fattig Kvinde . . . laborered *morbo caduco* . . . bekendte, at en Ungkarl laa hos hende paa Vejen, der han aag hende«⁷⁰). Og selv hvor en Kvinde var i Barnsnød, hændte det ofte, at hun kun »med Nød fik Hus at laane«⁷¹). En særlig uhyggelig Scene af denne Art skildres i en fynsk Kirkebog: »Om Aftenen kom en fremmed Kvinde her til Præstegaarden . . . hun kom frem med et nyfødt Drengbarn, som hun nylig havde født i Urtegaardsmandens Have . . . og som de kastede hende paa en Vogn, som førte hende her til Vindinge med sit Barn, og ingen vilde indtage hende, kom hun hid til mig og klagede sin Nød, begærede, at jeg vilde døbe hendes Barn, som hun troede ikke til Livet; jeg miskundte mig over hende, tog hende ind og lod hende ligge et Sted i Huset, døbte hendes Søn . . . dette var om Aftenen, straks Solen var nedgangen; om Morgen derefter, lidet før Solen stod op, fødte hun end et Barn«⁷²). Udtærede og elendige saa de ud; ofte finder

man Skildringer af Indhold som denne: »en udlevet gammel Mand . . . meget syg og maalløs . . . var ganske fuld af Lus, som havde ædt Huller paa hansen«⁷³). En Mængde af dem døde under aaben Himmel, naar stræng Frost og Snefog satte ind; i et Sogn træffer man med kun 2—3 Ugers Mellemlum først »en fattig fremmed Mand, som blev fundet død udi Porsmosen og var frossen ihjel« og dernæst »en fremmed stakkels Kvinde, som laa frossen ihjel paa Braaby Mark«⁷⁴); i et andet Sogn »en stakkels gammel Mand, funden død paa Marken . . . som uden Tvivl var omkommen i forleden Snefog«⁷⁵); i et tredje Sogn finder man en Novemberdag »en Stodderkvinde, som døde ovre paa Gaden . . . og ingen kendte hende«⁷⁶); i et fjerde Sogn en 70aarig Tiggerske, der var »blevet af Kulde betagen og død straks derefter«⁷⁷). Fra et Antal Kirkebøger⁷⁸) med nogenlunde fyldige Notitser har jeg fordelt de afdøde Vagabonder efter Dødsmaaned; det viser sig, at af ialt 169 Personer døde i

Jan.	Feb.	Marts	Apr.	Maj	Juni	Juli	Avg.	Sept.	Okt.	Nov.	Dec.
21	18	22	24	11	5	6	10	14	11	8	19

Tallene er smaa, men viser ikke desto mindre tilstrækkelig tydelig, hvor mange Liv Vinterkulden krævede af de vandrende Proletarer. I Maanederne December—April indtraf der forholdsvis mere end dobbelt saa mange Dødsfald som i de øvrige 7 Maaneder. Den afdøde Vagabond blev begravet paa Menighedens Bekostning, som Regel ved lidt Hjælp fra Kirkeblokken, undertiden ogsaa ved en direkte Indsamling blandt Sognefolkene⁷⁹); meget hyppig blev der ikke bekostet nogen Kiste, men Liget blev svøbt i et Lagen og jordet⁸⁰); undertiden ser man den Mand, der grov Graven, og den Kvinde, der klædte Liget, dele de gamle Pjalter⁸¹).

5. Ægteskab.

Til Belysning af det socialhistorisk saa interessante Spørgsmaal om Ægteskabshyppigheden indeholder Kirkebøgerne kun et yderst sparsomt og yderst usikkert Materiale. Man er afskaaret fra enhver Mulighed for at stille Vielseernes Tal i Forhold til det samlede Folketal, da man savner det ene Led i Sammenligningen; man kan let finde det gennemsnitlige aarlige Antal Vielser i en betydelig Mængde Sogne, men man véd intetsomhelst om, hvor stor den tilsvarende Befolkning var. Et Forsøg med Listen over Købstædernes »Indbyggetal« i 1672 har givet ganske urimelige, vildt uregelmæssige Resultater; dens Tal angaar sikkert kun en Brøkdel og tilmed en for de forskellige Byer stærkt varierende Brøkdel af den virkelige Folkemængde. Den eneste Vej, ad hvilken der overhovedet er en Mulighed for at komme frem, er da en Bearbejdelse af de udførlige Biografier over de afdøde Personer, som findes i et mindre Antal Kirkebøger. Hvor der her foreligger Oplysninger saavel om Alderen som om Civilstanden, kan man finde et Udtryk for de enkelte Aldersklassers Tilbøjelighed til at gifte sig eller forblive ugift, et Udtryk, som uden stor Fejl kan sammenlignes med de moderne Folketællingers Resultater. Imidlertid bliver Tallene overordentlig smaa og ikke fuldt paalidelige; i visse Tilfælde savnes en Civilstandsangivelse; man kan trygt gaa ud fra, at næsten altid har saadanne Personer været ugifte, men der er dog en Mulighed for, at en

og anden af dem var eller havde været gift. For tre sjællandske og to jyske Landsogne¹⁾ med særlig gode Biografier har jeg dog ment at burde gennemføre Beregningen. Jeg har undersøgt Opgivelserne for samtlige Personer, der døde i en Alder af 20 Aar og derover; hvor Civilstanden ikke var angivet, har jeg anset vedkommende Person for ugift; alle de, om hvem det udtrykkelig siges, at de var eller havde været gift, er særlig udsondrede; til Sammenligning er, efter ti-aarige Aldersklasser, beregnet, hvor stort et Antal saadanne Personer der var at vente, om Civilstandsfordelingen havde været den samme som ved Folketællingen i 1901 i de danske Landdistrikter. Man finder saaledes, naar Resultatet drages stærkt sammen:

	Mænd ialt	Gifte ell. Enkem.		Kvind. ialt	Gifte ell. Enker	
		eft. Erf.	eft. Ber.		eft. Erf.	eft. Ber.
20—49 Aar . . .	85	41	53	108	75	80
50 Aar og derov.	164	159	154	178	163	165
	249	200	207	286	238	245

Afvigelserne fra Nutidsforholdet er, som man ser, kun smaa; det eneste Træk, der kunde være Grund til at tillægge nogen Betydning, er det forholdsvis ringe Antal Gifte og Enkemænd blandt Mændene under 50 Aar, et Træk, der genfindes i alle de tre her sammenfattede Alderstiaar og iøvrigt stemmer godt med det for den gamle danske Adel konstaterede Forhold. Der har da maaske blandt yngre Mænd været en lidt større Tilbøjelighed til at forblive ugift end i vore Dage. Derimod var de Ugiftes Tal blandt ældre Mænd mindst ligesaa ringe som i vor Tid. Det svarer ogsaa til det umiddelbare Indtryk, man faar ved en Gennemlæsning af Kirkebøgerne; hvor en ældre Mand var ugift, fremhæves det i Almindelighed som en Besynderlighed:

»en gammel Ungkarl«²⁾, »som havde været sin Tid uden Ægteskab«³⁾, »Ungkarl paa 60 Aar . . . var udi Rygte, at han var uduelig til Giftermaal«⁴⁾. Blandt Kvinder synes Forholdet omtrent at have været som i Nutiden; om ældre ugifte Kvinder bemærkes det jævnlig, at de var »vanvittige«, »elendige« ell. lign., eller at de havde haft saa og saa mange Børn udenfor Ægteskab; om en ikke ringe Del af dem faar man det bestemte Indtryk, at de tilhørte eller havde tilhørt Prostitutionen. Betegnende for, hvor sjældent det var at træffe uberygtede Kvinder i ugift Stand, er ogsaa Ytringer som disse: »var ugift og endda Pige og 22 Aar gammel«⁵⁾; »levet udi hendes Pige-Stat 36 Aar (saa gammel bliver sjælden nu en Pige«⁶⁾; »havde levet ustraffelig indtil sit Alders 50. Aar«⁷⁾.

Lidet bedre er man stillet, hvor det gælder at bestemme Vielsesalderen. Materialet maa ogsaa her søges i Nekrologerne; de kan imidlertid kun benyttes, hvor de indeholder tilstrækkelig udtømmende og præcise Tidsangivelser. Sjælden opgives Vielsesalderen direkte, hyppig derimod under en Form som denne: en 67-aarig Mand, havde været 2 Gange gift, første Ægteskab varede 21 Aar, derefter Enkemand i 1 Aar, levede saa i Ægteskab med Efterleversken i 7 Aar; undertiden i Forbindelse med andre Angivelser: boede saa og saa mange Aar i Forældrenes Hjem, derpaa ude at tjene i saa og saa mange Aar, derefter gift. Ofte er saadanne Opgivelser ret unøjagtige; kun i et sjællandsk og to jyske Landsogne⁸⁾ har jeg ved en Kritik af Biografiernes Tilblivelsesmaade og ved en Jævnføring med de øvrige bevarede Ministerialier fundet dem tilstrækkelig gode til at kunne benyttes; overalt hvor Fejl har kunnet rettes eller Huller udfyldes, er det selvfølgelig blevet gjort. Resultatet fremgaar af nedenstaaende Tabel, hvor tillige den Fordeling er

beregnet, som skulde ventes, om Forholdet havde været det samme som i de fynske Landdistrikter ved Aar 1880⁹).

	Mænd				Kvinder			
	Ungkarle erf.	ber.	Enkemænd erf.	ber.	Piger erf.	ber.	Enker erf.	ber.
Under 35 Aar...	95	100	7	11	147	152	15	12
35—45 Aar....:	29	21	7	21	17	16	12	21
45 Aar og derover	6	9	53	35	7	3	23	17
Ialt...	130	130	67	67	171	171	50	50

Kun paa et enkelt Punkt finder man her en betydelig Afvigelse fra det for den moderne Landbefolkning normale Forhold; det er det overordentlig store Antal Enkemænd, som indgik fornyet Ægteskab i en ældre Alder. Dette Træk viser sig ogsaa tydelig ved en Beregning over den gennemsnitlige Vielsesalder. Den var

for Ungkarle... : 30,₄ (30,₄), for Piger: 26,₆ (28,₂) Aar,
for Enkemænd: 52,₀ (45,₃), for Enker: 43,₆ (41,₅) —

tils.: 37,₈ (32,₀), • tils.: 30,₄ (29,₀) Aar.

Tallene i Parenthes viser de tilsvarende Gennemsnitstal for Fyns Landdistrikter ved Aar 1880; de er siden den Tid sunket en Del. De særdeles høje Tal, der fremgaar, naar Ungkarle og Enkemænd, Piger og Enker behandles under ét, viser Hyppigheden af fornyet Ægteskabsindgaaelse; vi vender nedenfor tilbage til dette Forhold.

Til en Bestemmelse af Ægteskabsvarigheden er det ligeledes Nekrologerne, som er Kilden; her er Materialet noget større og som Helhed taget af ret god Beskaffenhed, om end selvfølgelig i Enkelthederne langt fra fejlfrit. For 4 sjællandske og 4 jyske Land-

sogne¹⁰⁾ har jeg foretaget en Optælling; Fordelingen efter Varighedsklasser er angivet i nedenstaaende Tabel, hvor til Sammenligning er anført den tilsvarende Fordeling indenfor den danske Adel i det 16. og 17. Aarhundrede¹¹⁾; de to Talrækker stemmer, som man ser, temmelig nøje overens.

	Antal Ægtesk.	i Proc.	Adelen i Proc.
Under 5 Aar	73	14	17
5—9 —	67	13	18
10—14 —	65	13	12
15—24 —	129	26	26
25 Aar og derover	173	34	27
Ialt	507	100	100

Den gennemsnitlige Varighed for samtlige 507 Ægteskaber var 19,8 Aar.

Om det indbyrdes Forhold mellem Ægtefællernes Alder er det muligt for et mindre Antal Tilfælde at danne sig et Skøn, dels gennem et Par Mandtal med Aldersangivelser for de i Aaret 1645 levende Personer, dels gennem en Del Biografier af afdøde Personer¹²⁾. Man finder for ialt 103 Ægtepar følgende Fordeling:

Manden over 30 Aar ældre end	Hustruen:	2
— 20—29 — — —	:	5
— 10—19 — — —	:	17
— 5—9 — — —	:	15
— 1—4 — — —	:	27
— jævnaldrende med	:	9
— 1—4 Aar yngre end	:	8
— 5—9 — — —	:	8
— 10—19 — — —	:	7
— 20—29 — — —	:	1
— over 30 — — —	:	4

En Sammenligning med de moderne Tal kan ikke foretages, da disse ikke indeholder faste Grænser for Aldersforskellighederne, men kun Grænser for henholdsvis Mands og Hustrus Alder ved Vielsen; hvor Manden er 35—39, Hustruen 30—34 Aar, kan Afstanden være næsten 10 Aar eller mindre end 1 Aar. Imidlertid er de mange meget store Afstande i ovenstaaende Tabel stærkt iøjnefaldende; omtrent Tiendedelen af alle Hustruer var mere end 10 Aar ældre end deres Mænd, i vore Dage næppe mere end Fyrretyvendedelen. Den gennemsnitlige Overvægt for Mandens Alder var c. 4 Aar, lidt mere end ovenfor fundet.

Medens der til de tidligere Undersøgelser over Ægteskabsforholdene kun forelaa et yderst sparsomt Materiale, som paa de færreste Punkter var i Stand til at afsløre tydelige Forskelligheder mellem dengang og nu, stiller det sig anderledes, hvor det gælder at komme til Kundskab om Enkemændenes og Enkernes Tilbøjelighed for nyt Ægteskab. Hertil er Materialet ret rigeligt og paalideligt, og her viser Afvigelserne, ikke blot fra Nutidsforholdet, men ogsaa fra Forholdet indenfor Datidens Adel, sig saa kolossale, at de kan aflæses med fuld statistisk Sikkerhed. Kilderne er dels, ligesom før, Levnedbeskrivelser over de Afdøde, dels en Række Vielses- eller Trolovelsesprotokoller, hvor enten begge Parters eller alene den kvindelige Parts Civilstand ved Ægteskabsindgaaelsen er angivet. De Resultater, der kan vindes fra disse to forskellige Sider, stemmer i det hele godt sammen og bestyrker hinanden.

For 4 sjællandske og 2 jyske Landsogne¹³⁾ har jeg foretaget en Bearbejdelse af Nekrologerne over de Personer, som var eller havde været gifte. De Tal, der fremgaar heraf, er i det hele troværdige, maaske en Smule for lave, idet der selvfølgelig er større Sand-

synlighed for, at t. Eks. en Person kan være blevet opført med kun to Ægteskaber, skønt han i Virkeligheden havde været tre Gange gift, end for det modsatte. Fejlen kan dog kun antages at være ret ubetydelig og er i denne Sammenhæng ganske uskadelig. Biografierne omfatter ialt 227 Mænd og 276 Kvinder; heraf havde

146 Mænd og 195 Kvinder været gift 1 Gang.
60 — - 66 — — — 2 Gange.
17 — - 13 — — — 3 —
4 — - 2 — — — 4 —

Tilsammen havde Mændene altsaa gennemlevet 333, Kvinderne 374 Ægteskaber; ordner man disse efter deres Numerorden, viser Fordelingen sig at være som i nedenstaaende Tabel, hvor til Sammenligning er anført de tilsvarende Procenttal dels for Adelen 1530—1679¹⁴⁾, dels for den danske Befolkning 1895—1900.

	Mænd				Kvinder			
	Antal Ægteskaber	i Proc.	Adelen	Moderne Danm.	Antal Ægteskaber	i Proc.	Adelen	Moderne Danm.
1. Ægtesk.	227	68	83	90,7	276	73	90	95,4
2. —	81	25	15	8,9	81	22	10	4,5
3. —	21	6	2	0,4	15	4	0	0,1
4. —	4	1	0	0,0	2	1	0	0,0
	333	100	100	100	374	100	100	100

Et Blik paa Procent-Kolonnerne viser en forbavsende stor Forskel, som er hævet op over alle Tilfældigheders Rækkevidde og kun kan forklares som et Udslag af grundforskellige sociale Tilstande. Indenfor Adelen var Tilbøjeligheden til nyt Giftermaal betydelig større end i Nutiden, indenfor Bondestanden atter langt større end i Adelen. Forskellen kan formuleres saaledes: at

medens 100 Mænd og 100 Kvinder, der er første Gang gifte, nuomstunder har Udsigt til gennemsnitlig at opleve henholdsvis 10 og 5 nye Ægteskaber, havde de i den gamle Adel Udsigt til henholdsvis 21 og 12 og i Bondestanden i det 17. Aarhundrede endog til henholdsvis 47 og 35 nye Ægteskaber. Eller med andre Ord: Sandsynligheden var i Datidens Bondebefolkning blandt Mænd 4—5 Gange og blandt Kvinder c. 7 Gange saa stor som i Nutiden og for begge Køn 2—3 Gange saa stor som i Datidens Adel.

Man finder Bekræftelse paa dette Forhold, naar man vender sig til den anden Række Kilder, de Kirkebøger, i hvilke de viede Personers Civilstand er angivet. Helt godt er det Materiale, som herfra kan hentes, ganske vist ikke. Kun sjælden er Angivelserne konsekvent gennemført; i en stor Mængde Tilfælde er det ikke bemærket, om vedkommende havde været gift før eller ikke; alle saadanne Personer er henført til de tidligere ugifte — sikkert i de allerfleste Tilfælde med Rette, men der er dog en Mulighed for, at et mindre Tal af dem før kan have været gift. Det samme gælder en Gruppe Kvinder, der optræder i adskillige Kirkebøger ved Siden af Pigerne og Enkerne, nemlig de »Besovede« eller »Lokkede« eller »*Vitiatae*«; ogsaa disse har i Regelen, men vel næppe uden Undtagelser, hidtil været ugifte. Naar jeg da ene har holdt mig til de Personer, om hvem det udtrykkelig siges, at de var Enkemænd eller Enker, bliver de resulterende Tal for Ægteskabsgentagelserne rimeligvis noget for lave; det viser sig ogsaa, at de er noget lavere, end man ifølge Biografierne skulde formode, men dog langt højere end ikke blot i Nutiden men ogsaa i den gamle Adel.

Fra 6 Landsogne har en saadan Optælling kunnet foretages for Brudgommenes, fra ialt 15¹⁵⁾ for Brudenes Vedkommende. Det viser sig, at der blev viet

ialt Mænd . : 459, deraf Enkemænd: 111 (24 Proc.)
 — Kvinder: 1102, — Enker . . . . : 242 (22 Proc.)

De tilsvarende Tal fra det moderne Danmark og fra den gamle Adel er for Mænd henholdsvis 9 og 17, for Kvinder henholdsvis 5 og 11 Procent.

Saaledes paa Landet, og Forholdet synes her ret ensartet i de forskellige Landsdele; i Byerne var det derimod højst uregelmæssigt, og kun saa meget er sikkert, at ogsaa her var Enkemænds og Enkers Ægteskabsfrekvens langt større end i vor Tid. For Budolfi Sogn i Aalborg findes der fra Aarhundredets Slutning fuldstændig udtømmende Civilstandsangivelser; kun Personer, der blev viet ifølge Kongebrev, og for største Delen ogsaa Militærpersoner er undtagne; ved ialt 208 Vielser¹⁶⁾ var Brudgommen Enkemand i 36, Bruden Enke i 29 Tilfælde, henholdsvis 17 og 14 Procent. Helt anderledes i Slagelse St. Mikkel's Sogn, hvor af 140 viede Kvinder¹⁷⁾ de 46 — eller 33 Procent — var Enker. Endnu mere mærkværdigt er det Resultat, der fremgaar ved en Bearbejdelse af de tilsyneladende meget paalidelige Opgivelser fra Holmens Sogn i København ved Aarhundredets Midte¹⁸⁾; her finder man ved 1523 Vielser 402 Enkemænd og 696 Enker — et ganske urimeligt Forhold, der kun kan forklares som et Udslag af Sognebefolkningens abnorme Sammensætning; de Tal, der kan fremdrages fra denne Kilde, er, som det ogsaa paa anden Maade viser sig, blottede for al typisk Interesse; de har kun lokalhistorisk Betydning.

I en Del Kirkebøger er det muligt at udsondre en særlig Gruppe blandt Brudene, nemlig de »Besovede«, det vil sige de (hidtil ugifte) Kvinder, som var blevet offentlig absolverede for Overtrædelse af det sjette Bud, enten paa et fjærnere Tidspunkt eller kort Tid før Vielsen, enten sammen med Brudgommen eller sammen

med andre Mænd. Opgivelserne refererer sig i Almindelighed til Trolovelsestidspunktet; hvis de konsekvent var regnede efter Vielsestidspunktet, saaledes at enhver Kvinde var medtaget, naar det var konstateret, at hun før Brylluppet havde staaet i Forhold til sin Trolovede, vilde Tallet blive en Del større. En Optælling viser i 9 Landsogne¹⁹⁾ 67 Besovede blandt 538 Brude (bortset fra Enkerne), i de to nysnævnte Købstadsogne 50 blandt 273, i Holmens Sogn i København 244 af 827 — henholdsvis altsaa af hver 100 hidtil ugifte Kvinder 12, 18 og 30. Forholdet synes saaledes at have været noget mere almindeligt i Købstæderne end paa Landet og vel endnu mere almindeligt i København.

For Holmens Sogn er det i Aarene 1618—24 muligt at foretage en yderligere Deling. Om ialt 58 Kvinder er det her bemærket, at de før Trolovelsen var besovede, deriblandt 16 af de Mænd, med hvem de blev trolovede, 26 af andre Mænd, medens Oplysning savnes for 16 — men det har efter alt at dømmes som Regel været andre end deres senere Fæstemænd. Som Sognet overhovedet afviger stærkt fra det normale, kan imidlertid heller ikke denne Fordeling antages at være typisk for det øvrige Danmark, end ikke for det øvrige København.

Ligesom Hyppigheden af fornyede Ægteskaber viser hen til Tilstande, der var væsensforskellige fra de moderne, saaledes ogsaa det indbyrdes Forhold mellem Parternes Civilstand. Nuomstunder ser man, naar alle Aldersklasser tages under ét, Enkemændene fortrinsvis søge Enker, Ungkarlene fortrinsvis Piger, langt hyppigere end man efter en rent mekanisk Sandsynlighedsregning vilde formode. Afvigelsen skyldes, helt eller i hvert Fald for en meget stor Del, de forskellige Aldersforhold, idet Enkemænd og Enker jo gennem-

gaaende er ældre end Ungkarle og Piger, og alene Tiltrækningen mellem de Jævnaldrende maa da nødvendig bevirke et saadant Udsving. Ogsaa i det 17. Aarhundrede var selvfølgelig de tidligere gifte Personer ældre end de tidligere ugifte; alligevel træffes intet tilsvarende til det moderne Udsving. Ægteskaberne for-deler sig paa de enkelte Kombinationer, nøjagtig som man venter ud fra en Beregning, der bortser fra alle Aldersforskelligheder. Kun i Holmens Sogn i København viser der sig nogen Overensstemmelse med den moderne Fordelingsmaade, men dels er Udsvinget knap halvt saa stort som i vore Dage, dels er overhovedet de ægteskabelige Forhold her ganske abnorme.

Fordelingen fremgaar af nedenstaaende Tabel, hvor der ogsaa er gjort Rede for den Fordeling, der ud fra en rent mekanisk Beregning var at vente.

	Landsogne ²⁰⁾		Aalborg		Holmens S.	
	erf.	ber.	erf.	ber.	erf.	ber.
Ungkarle og Piger.	274	275	148	146	651	609
Ungkarle og Enker.	74	73	24	24	470	512
Enkemænd og Piger	89	88	31	33	176	218
Enkemænd og Enker	22	23	5	5	226	184
Ialt. . . .	459	459	208	208	1523	1523

Sammenfattes Landsognene og det aalborgske Sogn under ét, finder man af blandede Ægteskaber 218 mod beregnet 218, et Forhold mellem Beregning og Erfaring som 1,00; i Holmens Sogn er Forholdet 0,88, i det moderne Danmark 0,74. Var det muligt at kombinere Aldersfordelingen med Civilstandsfordelingen, vilde det altsaa uden Tvivl vise sig, at der i Datiden blandt Enkemænd var en Overvægtstilbøjelighed for Piger, blandt Ungkarle for Enker.

Som Tilbøjeligheden for fornyet Ægteskab beherskedes af helt andre Love end i vore Dage, saaledes viser det sig ogsaa, at den Tid, der normalt forløb inden det nye Ægteskabs Indgaaelse, var af en langt ringere Udstrækning. Hvor et Ægteskab var opløst ved den ene Ægtefælles Død, giftede den overlevende Part sig i Almindelighed efter kort, ofte efter meget kort Tids Forløb. Det kan statistisk paavises. Fra en Del sjællandske og lolland-falsterske Landsogne²¹⁾, hvor Befolkningen er saa lille, at den nogenlunde let kan overskues, og hvor Kirkebøgerne som Regel angiver, ikke blot om en Kvinde, der giftede sig, var Enke, men ogsaa efter hvem, har jeg foretaget en Optælling af Afstandene fra Mandens Død til Enkens næste Vielse. Helt nøjagtigt bliver Resultatet ikke; at en Del Enker kan være blevet gifte udensogns og saaledes have unddraget sig Iagttagelse, er i denne Sammenhæng uden Betydning; værre er det, at enkelte af de indensogns Enker kan være dukket op efter længere Tids Forløb, uden at det paa dette Tidspunkt er muligt at identificere dem; stor Indflydelse kan dog heller ikke denne Fejlkilde have øvet. Resultatet af Optællingen er, at af ialt 158 Afstande var

und. 3 Mdr.	3—6 Mdr.	6—9 Mdr.	9 M.—1 A.	ov. 1 A.
27	52	23	16	40

Ved Aar 1880 er der i de fynske Landdistrikter²²⁾ af ialt 93 Afstande fundet 5 under 6 Maaneder, 15 mellem 6 Maaneder og 1 Aar og 73 over 1 Aar. Forskellen er slaaende. For Enkemændenes Vedkommende kan Afstandene sjældnere konstateres; i 3 sjællandske Landsogne²³⁾ er der ialt fundet 50 Tilfælde; de fordeler sig saaledes:

und. 3 Mdr.	3—6 Mdr.	6—9 Mdr.	9 M.—1 A.	ov. 1 A.
8	11	3	6	22

Ogsaa her viser de meget korte Afstande sig langt

hyppigere end i vore Dage, hvor man af 130 Tilfælde kun finder 15 under 6 Maaneder og 38 mellem 6 Maaneder og 1 Aar.

Endnu kortere bliver selvfølgelig Enkestandens Varighed, hvis man betragter den som afsluttet med den nye Trolovelse, hvad der med nogen Ret kan gøres paa Grund af Trolovelsens daværende Karakter som en officiel kirkelig Handling med juridisk bindende Virkninger. Man finder da²⁴⁾ for Enkernes Vedkommende af ialt 131 Afstande

und. 1 M.	1-2 M.	2-3 M.	3-6 M.	6-9 M.	9 M.-1 A.	ov. 1 A.
14	23	23	22	10	8	31

I omkring Tiendedelen af alle de Tilfælde, hvor en Enke giftede sig igen, fandt altsaa hendes nye Trolovelse Sted inden en Maaned efter den forrige Mands Død, i næsten Halvdelen af alle Tilfælde inden tre Maaneder. For Enkemændene er en saadan Optælling vanskeligere; ogsaa her var Afstanden ofte yderst ringe; der er Eksempel paa, at en Enkemand fejrede Trolovelse den 11. Dag efter Hustruens Begravelse²⁵⁾.

En Følge af denne Enkestandens meget ofte særdeles korte Varighed er det, naar man ikke sjælden finder et Barn af første Ægteskab født i Moderens andet Ægteskab; den frugtsommelige Enke er blevet gift og har jævnlig levet flere Maaneder i sit nye Ægteskab før Barnets Fødsel. Et Sted ser man en Enke gifte sig to Maaneder efter Mandens Død, og halvanden Maaned senere blev hendes Søn døbt²⁶⁾. Et Sted nævnes blandt de døbte »Maren, Hans Nielsøns Ægtehustrus Barn, som var avlet ved hendes sal. Mand Peder Pedersøn«²⁷⁾. Hyppig udtrykkes Forholdet under den simple Form, at »Lavrids Hollænders Stifsøn«²⁸⁾ eller »Peder Lavridsøns Stifsøn«²⁹⁾ blev kristnet.

Det overordentlig store Tal, hvori de fornyede Ægteskaber forekom, den Tiltrækning, som tidligere

gifte og hidtil ugifte Personer synes at have øvet paa hinanden, den Hast, hvori man søgte at faa Enkestanden overstaaet — hører til de befolkningsstatistiske Træk, som tydeligst karakteriserer Datiden og stærkest afviger fra de moderne Forhold. Det maa forklares dels som et Udslag af den høje Dødelighed — det er forstaaeligt, at hvor et stort Antal Mænd og Kvinder paa et tidligt Tidspunkt, i en forholdsvis ung Alder, bliver Enkemænd og Enker, maa Tilbøjeligheden for nyt Ægteskab blive stor — dels som et direkte Udslag af Tidens ejendommelige sociale Tilstande.

Den sidste Aarsag har sikkert ikke været den mindst virksomme. Under Datidens Produktionsforhold var det vanskeligt eller umuligt for en Enke at bestride Gaardens Drift uden en Mand og for en Enkemand uden en Hustru. Det nye Ægteskab var en økonomisk Nødvendighed. Særlig i Kirkebogen fra Vonsild ved Kolding, hvor man i de biografiske Noter ikke blot finder Begivenhederne refererede, men for en stor Del ogsaa motiverede, træffes en Mangfoldighed af betegnende Udtalelser: En Kvinde var som ganske lille Barn blevet faderløs, »Moderen var nødt til, som sad forladt med 6 Børn, at befalde et nyt Ægteskab«; en Mand var blevet Enkemand, efter at hans Hustru længe havde været syg, og da »maatte han for hans ringe Boskabs Skyld, idet ved Fremmedes Røgt og Pleje hans sal. Hustru saa langsommelig en Tid var blevet opgivet, snart igen begive sig i Ægteskab«; en Mand havde mistet sin anden Hustru, og derefter »kunde han ikke ene behjælpe sig længe, men maatte gribe tredje Gang til den hellige Ægteskabs Stat«³⁰⁾. Og hvor en Enke sad med en Gaard, var der gerne en Bejler, som meldte sig, en ugift Tjenestekarl, som længtes efter at blive selvstændig og ikke havde anden Udvej end at gifte sig Gaard til: »der han omsider blev ked derved at tjene længer fremmede og ikke

betjene sig selv, begav han sig i Herrens Navn i den hellige Ægteskabs Stat med dydige Kvinde Birgitte Nielsdatter, sal. Søren Sørensons Efterleverske«³¹⁾.

Det var ganske naturligt paa Landet, at dette økonomiske Moment gjorde sig stærkest gældende; ogsaa i Byerne spillede det dog sin store Rolle, og ogsaa her er der talrige Eksempler paa Ægteskaber mellem gamle, besiddende Enker og unge, besiddelsesløse Karle, hvis eneste Motiv sikkert har været Begæret efter Enkens Formue. Især i Kirkebogen for St. Mikkel's Sogn i Slagelse skildres jævnlig saadanne abnorme Forbindelser; man ser, at Præsten ved Overtalelse har søgt at forhindre dem; man ser ogsaa, at de i Almindelighed har været højst ulykkelige: »Hun er en Kvinde noget nær 100 Aar gammel og ganske døv, tyksindet og skal ledes ved Armen, og han er en Karl paa 28 Aar; kunde ikke alligevel fraraades paa enten Sider«; senere Tilføjelse: »disse tvende Personer levede nogle faa Aar sammen, ilde og med en ond Forligelse; der hun døde, klagede hun paa hannem for Byfogden, at han havde stødt hende saa og sveltet hende, saa det var Aarsag til hendes Død; han blev dømt til Bremerholm og der døde«. En Væversvend blev gift med en Væverenke, som havde sit eget Hus; »en gammel, bedaget Kvinde, kunde ikke afraades derfra, men hun svarede, hun vilde have Mand; de levede ilde sammen«. En ung Mand blev gift med »en døv og gammel Kærling; jeg haver et halvt Aar opholdt dem, men kunde ikke overtale; Gud hjælpe, at der maatte blive god Forligelse og skikkelig Ægteskab«; senere Tilføjelse: »men nu fortrydes det paa begge Sider, og var gerne nu skilt fra hinanden«³²⁾.

Vielsernes Fordeling efter Aarstider fremgaar af nedenstaaende Tabel, i hvilken Maanederne, ved et Tillæg af $\frac{11}{113}$ for Februar og $\frac{1}{30}$ for April, Juni,

September og November, er gjort lige lange, regnede til 31 Dage hver.

	Byer ³³⁾	Land ³⁴⁾	Ialt
Januar	445	244	689
Februar	444	217	661
Marts	298	204	502
April.....	558	261	819
Maj.....	544	227	771
Juni.....	551	363	914
Juli	466	198	664
Avgust.....	407	120	527
September.....	497	217	714
Oktober.....	632	352	984
November.....	537	374	911
December.....	405	270	675
Ialt...	5784	3047	8831

En Sammenligning med den moderne Fordeling har ret ringe Interesse, idet Flyttedag og Skiftedag, som i vor Tid øver den afgørende Indflydelse, dengang dels næppe har haft saa fast en Karakter, dels næppe har kunnet spille saa stor en Rolle. Dog staar sikkert den stærke Frekvens i Foraars- og Efteraarsmaanederne i Sammenhæng med Datidens Fardage. Tallet er højt i Maanederne April—Juni, gennemsnitlig 9,5 Procent i hver Maaned, endnu højere i Oktober—November, gennemsnitlig 10,7 Procent. I Avgust, Høstmaaneden, er det derimod meget lavt, lavest naturligvis paa Landet, knap 4 Procent, omtrent som i vor Tid; ogsaa i Byerne ligger det, med 7 Procent, noget under Gennemsnittet. Paafaldende er det yderst lave Tal, der, særlig i Byerne, men ogsaa, om end mindre udpræget, paa Landet, karakteriserer Marts Maaned; et tilsvarende Forhold genfindes hos den

gamle Adel; det maa vistnok betragtes som en Remiscens fra den katholske Faste.

Noget andre Love synes at have gjort sig gældende for Trolovelserne, om end ogsaa her Hensynet til Høstarbejdet er stærkt bestemmende. For en Del Sogne, saavel i Købstæderne som paa Landet³⁵), anføres Fordelingen af 1349 Trolovelser, idet Maanederne her ligesom ovenfor er egaliserede.

Jan. Feb. Marts Apr. Maj Juni Juli Avg. Sept. Okt. Nov. Dec.
121 132 126 106 72 97 95 72 118 194 115 101

Hvor lang Tid der forløb mellem Trolovelsen og Vielsen, fremgaar af nedenstaaende Tabel, hvis Tal er hentet fra et mindre Antal Købstad- og Landsogne³⁶).

	Byer	Land	Ialt
Under 2 Mdr.	147	178	325
2—6 Mdr.	191	125	316
Over 6 Mdr.	30	15	45
Ialt ...	368	318	686

Som man ser, var det mellemliggende Tidsrum af højst forskellig Udstrækning. Ofte var det kun lidet mere end det absolut nødvendige, for at Tillysning kunde finde Sted tre paa hinanden følgende Søndage; tit var det imidlertid adskillig længere, sjælden dog mere end et halvt Aars Tid. De længere Trolovelsesperioder synes at have været almindeligere i Byerne end paa Landet; det viser sig ogsaa, naar man beregner den gennemsnitlige Varighed: henholdsvis 93 og 71 Dage. Hvor man i enkelte Tilfælde træffer Eksempler paa meget lange Mellemrum, har der i Regelen været Undtagelsesforhold, som har gjort sig gældende: et Sted ser man saaledes en Mand drage bort og først 5 Aar efter, da han forlængst var anset for forsvunden, vende tilbage og gifte sig³⁷). Hyppig har der, fra en

af Parterne eller fra begge Parter, vist sig en Uvilje, som først efter megen Overtalelse eller efter endnu kraftigere Paavirkning har kunnet overvindes: »maatte jeg have dennem nogle Gange for Borgmester og Raad, som maatte tvinge dennem dertil«³⁸); en Mand blev »*publice* absolveret og kommunikeret . . . for Halsstarrighed til at lade sig vie med sin trolovede Fæstekvinde, hvorfor der to Gange havde været lyst til Bands for hannem«, og blev derefter gift med hende³⁹). Undertiden var dog Modstanden saa stærk, at den ikke kunde besejres, og man maatte lade de to Parter gaa hver sin Vej: »dog kom det ikke videre, fordi de vare blevne baade lede og kede af hverandre, og kunde ingen Middel hjælpe til at forene dem«⁴⁰). Til en lovformelig Opløsning af Trolovelsen krævedes imidlertid i Almindelighed en Kapitelsdom, og det var en lang og besværlig Vej. Lettest opnaaedes selvfølgelig Skilsmisse, hvor den ene Part var blevet overbevist om at staa i Forhold til Fremmede⁴¹), men der foreligger ogsaa Eksempler paa, at en Trolovelse er blevet hævet »formedelst Mandens vanskelige Omgængelse«⁴²) eller »formedelst den onde Rygte, hans Broder og Moder havde, som hun ej før vidste«⁴³). Ikke helt sjældent hører man om en trolovet Mand, at han »drog af By og kom ikke tilbage igen«⁴⁴), eller at »han efter 3 Ganges Udlysning bortdrog og blev Soldat«⁴⁵).

De Tilfælde, hvor bestaaende Ægteskaber opløstes ved Skilsmisse, var saa faa, at det er ganske umuligt at naa til noget statistisk Udtryk for deres Hyppighed. De Skilsmissegrunde, man finder anerkendt ved de gejstlige Domstole, er dels grove Overtrædelser af det sjette Bud fra den ene Part⁴⁶), dels, og vistnok langt oftere, den ene Parts Rømning: »hun var tilforn . . . ved offentlig Kapitelsdom frikendt for hendes forrige Ægteskab . . . efterdi han i saa lang Tid

havde forladet hende og af Landet, man ved ikke hvorhen, henrejst«⁴⁷); »hun blev skilt ved en Konsistorii Dom fra sin forrige Mand . . . som rejste bort, og ingen haver siden erfaret noget vist om ham«⁴⁸).

Rømninger synes at have været ret hyppige, og forladte Koner — iøvrigt ogsaa forladte Mænd — har sikkert udgjort mere end en helt forsvindende Brøkdæl af Datidens voksne Befolkning. Stadig omtales Mandens »skændige Bortvigelse fra Hustru og Børn«⁴⁹); det skildres, hvorledes han drager bort »af sin naturlige Vankelmodighed«⁵⁰), hvorledes »Aarsagen til hans Bortgang og usømmelige Ægteskabs-Løsslaaelse haver været hans Hustrus Dovenhed, Senhed og følgende tilslagen Armod«⁵¹), hvorledes »der hun skulde . . . i Barselseng . . . da fik hendes Mand nogen ond Vilje til hende, saa at han tog det værdigste, hvad der var, og gik bort fra hende, lod hende saa elendig og raad-vild sidde tilbage, hvorover hun maatte til Dørs at søge hendes Brød paa andre Steder«⁵²), hvorledes et Ægtepar »var fra hverandre i nogle Aar, fordi de kunde ikke forliges«⁵³), stundom ogsaa hvorledes en Mand »havde forladt sin Hustru . . . og løbet om Land med en Hore«⁵⁴), eller omvendt, hvorledes en Kvinde »har haft hendes Ægtemand . . . men er rømt for lang Tid af Landet med en Ægtemand«⁵⁵). Et Sted træffer man en Kvinde, som »af hendes Uforstandighed« havde forladt sin Mand; hun vendte tre Fjerdingaar efter tilbage til ham og blev forligt med ham, men allerede nogle Maaneder efter løb hun paany bort⁵⁶). Og ikke sjælden møder man blandt de vandrende Tiggersker saadanne rømte Koner, deriblandt en og anden, »som sagde sig fra Manden maatte vige for hans Vold og Tyranni«⁵⁷).

Det er i det hele taget et alt andet end lyst Billede, man faar af Datidens ægteskabelige Forhold, naar man læser Kirkebøgerne, især de tre Kirkebøger fra Von-

sild, Sørbymagle og Slagelse St. Mikkels Sogn, hvis Forfattere nærrede en udpræget Interesse for denne Side af Menighedens daglige Liv. Kivagtige Ægtepar traf man i Mængde, og det kunde vel vanskelig være anderledes, hvor saa stor en Del af de ægteskabelige Forbindelser var sammensat paa saa unaturlig en Maade og var blevet til efter saa rent økonomiske Hensyn. Manden »kom i med at drikke Brændevinen og at sværme Natten med Dagen hen, det der aldrig kan tage en god Ende . . . . derover den sal. Kvinde drog meget ondt igennem med hannem, og det forværrede sig stedse med hende«⁵⁸). Eller Hustruen »levede med hannem et skilagtigt og ubehageligt Ægteskab . . . . hvorunder hver af dem havde Lyst at gavne sig og sine, fremmed indbyrdes«, og døde hos sin Søn at første Ægteskab, »efterdi Manden skøttede sig selv«⁵⁹). Eller det hedder: »et underligt Ægteskab; hun taler urimelig og underligen om hannem, og efter jeg haver haft ham og hende for mig, kan jeg dog ikke finde Sandheden; siden, der Fattigdom sloges dem til, forligtes de bedre«⁶⁰). Ogsaa det hyppig forekommende Aftægtsforhold har sikkert ofte bidraget sit til at forbitre et ungt Ægtepars Samliv; der fortælles udtrykkelig om en Kvinde, at hun havde boet i sin Svigersøns Hus, »men snart derefter udvalgte hun at være hos fremmede Folk til Huse og vilde ikke give Aarsag til nogen Irring eller Misforstand mellem Datteren og hendes Mand, og sjælden svarer Børnenes Forhold til Forældrenes Haab«⁶¹).

Ikke sjælden hændte det, at fattige Ægtefolk tog Plads som Tyende. Hyppigst var det naturligvis Tilfældet, hvor Bruden ved Vielsen var højt frugtsommelig, og hvor der hverken var Tid eller Raad til at faa et eget Hjem grundet: »Hun straks efter Vielsen tog til sin Slægt . . . . *partui vicina*; han blev i Tjeneste«⁶²); oftere finder man ved et Barns Daab bemærket, at

»Faderen den Tid tjente«, og et Eftersyn af Vielsesprotokollen viser da som Regel, at Vielsen har fundet Sted ganske kort Tid i Forvejen⁶³). Undertiden synes dog dette Motiv til Brylluppets Fremskyndelse ikke at have været tilstede: »Som det var tungt med Næringen, da begav hun sig igen at tjene, efter hendes Sammenvikse, i hendes forrige Tjeneste . . . . indtil den Tid hun skulde føde hendes Frugt«⁶⁴). Sjældnere forekommer der Eksempler paa, at Folk efter længere Tids Samliv af Fattigdom er blevet tvunget til at drage ud at bjærge Føden som Tyende; i Vonsild var et Hjem blevet ruineret ved Polakkernes Ødelæggelser, og »der vi fik Fred Anno 60, da drog han ud til Tønder og søgte hans Brød ærlig med Gavn og Gerning . . . . midlerdes var hans Hustru i Ribe og tjente for Amme«⁶⁵).

---

6. Fødsler indenfor Ægteskab.

Til Belysning af Fødselshyppigheden indenfor Ægteskab har jeg foretaget dels en Sammenligning mellem Vielsernes og de legitime Fødslers Tal, som det fremgaar af et større Antal Kirkebøger, dels en Undersøgelse af, hvordan et mindre Antal gennem Nekrologerne kendte Ægteskaber fordelte sig efter Varighed og Børnetal. Resultaterne er dog ingenlunde helt klare; for at vinde fuld Forstaaelse af Forholdet bliver det nødvendigt at drage nyt Materiale ind under Bearbejdelse.

Fra en Del Sogne¹⁾, som er spredt nogenlunde ligelig ud over de forskellige Lokalteter, alene med Undtagelse af København, har jeg for forskellige Tidsrum, som dog nærmest grupperer sig om Periodens Centrum, Begyndelsen af 1670'erne, optalt saavel Vielserne som de samtidig stedfindende Levendefødsler indenfor Ægteskab. Tallene er:

	Vielser	Levende- fødsler i Æ.	Fødsler pr. Vielse	
			17. Aarh.	1896—1900
Byer	4,285	12,199	2,185	3,136
Land . . .	3,709	12,233	3,130	3,176
Ialt . .	7,994	24,432	3,06	3,162

Til Sammenligning er i sidste Kolonne anført de tilsvarende Forholdstal fra Slutningen af det 19. Aarhundrede. Som man ser, er Tallene fra det 17. Aarhundrede adskillig lavere end fra vor Tid, og især i Byerne er Forskellen udpræget. En mindre Del af

denne Forskel kan skyldes Datidens højere Dødfødselshyppighed, som selvfølgelig altid under iøvrigt lige Frugtbarhedsforhold vil bevirke, at Levendefødslernes Antal bliver lavere; en anden Del kan skyldes den Omstændighed, at adskillige levendefødte, men udøbte Børn er blevet forbigaaede. Forskellen er dog altfor stor til at kunne forklares herved alene. Efter den Dødfødsels- og Børnedødelighedsstatistik, som nedenfor skal meddeles, kan disse to Forhold i Forening kun antages at have fremkaldt en Afvigelse af i det allerhøjeste 4—5 Procent; men her er Afvigelsen nær op imod 20 Procent.

Et noget andet Forhold fremgaar af en Række Lister over Vielser og Fødsler i samtlige bornholmske Sogne 1688—93, som findes indført i Kirkebogen for Aakirkeby. Efter disse Lister, som »er . . . af vores gunstige Landsherre meddelt vorden«, og som i det hele gør et ganske paalideligt Indtryk, blev der i Løbet af de 6 Aar viet 659 Par og døbt 2633 legitime Børn; det er 4 Børn for hver Vielse, nøjagtig det samme Forholdstal, som man ved Udgangen af det 19. Aarhundrede træffer i Bornholms Amt. Det vilde imidlertid være forhastet at drage nogen Slutning af denne Overensstemmelse; dels er Iagttagelsesfeltet saa snævert, at ret stærke Uregelmæssigheder kan have gjort sig gældende; dels er denne Landsdel af en saa særegen Natur, at dens Forhold næppe tør anses for typiske.

Ulige interessantere end en saadan summarisk Gennemsnitsberegning, hvor Ægteskaber af højst forskellig Karakter er smeltede sammen til en forskelsløs Masse, er en Studie over en Række enkelte Ægteskaber, som det er muligt at sondre efter deres Varighed. Først herigennem kan Frugtbarhedsforholdene analyseres, de virkende Kræfter træde rigtig frem. Der foreligger til en saadan Studie Materiale i Kirkebøgerne for 5 Landsogne²⁾, i hvilke de afdøde Personer er biograferede

og det herunder anføres, hvor længe deres Ægteskaber havde varet, og hvor mange Børn der var født i hvert af dem. Materialet er lille af Omfang og ingenlunde fejlfrit — de dødfødte Børn er som Regel ikke medregnede, men det er muligt, at de undertiden er taget med; hvor intet Børnetal er nævnt, har Ægteskabet som Regel været barnløst, men det er muligt, at der i enkelte Tilfælde kan være født Børn; rimeligt er det ogsaa, at en Del kortvarige og børnefattige Ægteskaber er glemt, hvorved Summatallene for den ægteskabelige Frugtbarhed bliver noget for store — men det er dog i Stand til at give en Række værdifulde Oplysninger. En Sammenligning med Nutidsforholdet kan ikke direkte drages, da der fra vore Dage ikke foreligger nogen tilsvarende Optælling af de afsluttede Ægteskaber, men kun af de bestaaende; derimod findes der for det 16. og 17. Aarhundredes danske Adel³⁾ et fuldstændig ensartet Stof, og en Sammenligning med dette viser store og meget interessante Forskelligheder.

Fordelingen af de ialt 327 Ægteskaber, som Optællingen gælder, fremgaar af nedenstaaende Tabel.

Ægteskabernes Børnetal	Ægteskabernes Varighed					Ialt
	0—4 A.	5—9 A.	10—14 A.	15—24 A.	25 o. fl. A.	
0	22	11	7	11	9	60
1	17	4	5	5	2	33
2	6	11	»	4	»	21
3	»	9	8	8	6	31
4	2	7	9	10	6	34
5—8	»	4	18	33	46	101
9—12	»	»	2	9	27	38
13 o. fl.	»	»	»	»	9	9
Ægtesk. ialt	47	46	49	80	105	327
Børn ialt . . .	37	101	190	373	753	1454

Man ser først, hvorledes Børnetallet stiger jævnt og stadig med Ægteskabernes voksende Varighed — ogsaa, ligesom i vore Dage, oppe over den Grænse, hvor Børneproduktionen som Regel er ophørt eller dog indskrænket til et meget lille Omfang. Tager man alle Ægteskaberne under ét, finder man 44 Børn for hver 10 Ægteskaber — som før sagt, er imidlertid dette Tal vistnok for højt til at kunne anses for typisk —; i hver især af de 5 Varighedsklasser finder man henholdsvis 8—22—39—47—72 Børn for hver 10 Ægteskaber; opløser man yderligere den sidste Varighedsklasse, Ægteskaberne over 25 Aar, i to, finder man 53 Ægteskaber, der har været 25—34 Aar, med 323 Børn, og 52, der har været 35 Aar og derover, med 430 Børn, henholdsvis 61 og 83 Børn for hver 10 Ægteskaber. De barnløse Ægteskaber udgør gennemsnitlig 18 Procent, men i de 5 Varighedsklasser henholdsvis 47—24—14—14—9 Procent; Ægteskaberne med mindst 5 Børn udgør gennemsnitlig 45 Procent, men i de 5 Varighedsklasser henholdsvis 0—9—41—53—78 Procent.

Ved en Sammenligning med Forholdet indenfor den gamle Adel bliver det nødvendigt helt at bortse fra de barnløse Ægteskaber, da disses Antal i de adelige Familier kun er højst ufuldkomment oplyst, og udelukkende at holde sig til de Ægteskaber, i hvilke der vides at være født Børn. Man finder da som det gennemsnitlige Børnetal for hver 10 frugtbare Ægteskaber,

der har været	Bønd.	Adelen
	17. Aarh.	16.—17. Aarh.
0—4 Aar:	15	19
5—9 — :	29	40
10—14 — :	45	58
15—24 — :	54	69
25 Aar og derov.:	78	85

I alle Varighedsklasser finder man saaledes et betydelig lavere Børnetal indenfor Bondestanden end indenfor den samtidige og noget ældre Adel; for hver 4 Bønderbørn træffer man ca. 5 Adelsbørn i Ægteskaber af samme Varighed. Afvigelsen kan ikke føres tilbage til nogen Forskel i Materialets Natur; det er paa begge Sider af fuldstændig ensartet Oprindelse, og der er ingen Grund til at antage det for synderlig mere ukomplet det ene Sted end det andet. Afvigelserne kan da kun tydes som Udslag af en virkelig forskellig Frugtbarhed; Børneproduktionens Styrke har været ringere i Bondestanden end i Adelen.

Forskellen kan nærmere belyses ved en Sammenligning mellem den faktisk forefundne Fordeling af Ægteskaberne efter deres forskellige Børnetal og den Fordeling, som var at vente, hvis Forholdet indenfor hver enkelt Varighedsklasse havde været det samme som i de adelige Familier. Foretages en saadan Beregning — stadig med Udelukkelse af de sterile Ægteskaber — og adderes de fundne Tal fra samtlige Varighedsklasser, finder man for Bondestanden i det 17. Aarhundredes Slutning følgende Forhold mellem Erfaring og Beregning:

		Antal Ægteskaber	
		med	erf. ber.
1	Barn:	33	24, ₃
2	Børn:	21	28, ₀
3	— :	31	30, ₈
4	— :	34	27, ₅
5—8	— :	101	68, ₈
9—12	— :	38	67, ₅
13	Børn og derov.:	9	20, ₁
		Ialt:	267 267

Man vinder lettest Overblik over Forskellighederne,

naar man sammendrager Tallene i større Grupper; man finder da følgende

		Antal Ægteskaber	
		med	ber.
1—3	Børn:	85	83, ₁
4—8	--- :	135	96, ₃
9	Børn og derov.:	47	87, ₆

Medens de børnefattige Ægteskaber altsaa har været omtrent lige stærkt repræsenterede i Bondestanden og i Adelen, har derimod Ægteskaber med middelstort Børnetal været langt hyppigere blandt Bønderne og omvendt Ægteskaber med stort Børnetal langt sjældnere. Indtil et vist Punkt er saaledes Frugtbarhedsforholdene løbet nogenlunde parallelt; først naar man naaede op til 4—5 Børn og derover, indtraadte Forskellen; her standsede Børneproduktionen i et større Antal Bondeægteskaber end Adelsægteskaber; her var der flere adelige Ægtepar, som vedblev at sætte Børn i Verden. Varighedsforskellighederne forklarer ikke denne stærke Afvigelse; de er eliminerede ved den anvendte Beregningsmaade. Heller ikke den noget højere Alder, hvori de fornyede Ægteskaber i Bondestanden gennemgaaede fandt Sted, synes at give tilstrækkelig Forklaring; Flertallet af de meget gamle Enkemænd og Enker, som har bragt Gennemsnitsalderen i Vejret (til henholdsvis 45 og 41½ Aar, mod 43½ og 36½ hos Adelen) maa antages at have været ude over den produktive Alder overhovedet, saaledes at deres Tilstedeværelse snarest virker til en Forøgelse af de sterile eller i hvert Fald de meget børnefattige Ægteskabers Tal.

En egentlig Sammenligning med Forholdet i vore Dage kan, som før sagt, ikke drages, da den moderne Børnetalsstatistik er indrettet efter et helt andet Princip, omfatter de eksisterende i Stedet for de

opløste Ægteskaber; indenfor hver enkelt Varigheds-klasse kommer der følgende en ganske forskellig, tildels ganske modsat Gruppering. Tillige medregner den moderne Statistik de dødfødte Børn, medens de for det 17. Aarhundrede som Regel er fjærnedede. Alligevel viser der sig en udpræget Forskel, naar man stiller Tallene fra det 17. Aarhundrede op imod de Tal, der ved Folketællingen 1901 er fremdraget for Maribo Amt. I Ægteskaber med kort Varighed, under en halv Snes Aar, blev der født langt færre Børn dengang end nu, i Ægteskaber med middelstor Varighed omtrent ligesaa mange, i Ægteskaber med meget lang Varighed, over 25 Aar, derimod betydelig flere.

— Den ovenfor fundne Fordeling af de frugtbare Ægteskaber bekræftes ved en Række Notitser i en jysk Kirkebog⁴), hvor Numerordenen er angivet for de indenfor Ægteskab fødte (døbte) Børn: »blev døbt NN's og NN's 5. Barn«. Af 83 Børn er her Nr. 1—3: 38, Nr. 4—8: 40, Nr. 9—10: 3, medens Angivelse savnes for 2. Det svarer til, at omkring Tredjedelen af de frugtbare Ægteskaber har haft 1—3 Børn, omkring Halvdelen 4—8 Børn, medens de ovenstaaende Tal giver henholdsvis 32 og 51 Procent.

Fra en Række Kirkebøger⁵) har jeg søgt at bestemme, hvor lang Tid der forløb fra Vielsen til Førstefødslen. Man kommer selvfølgelig her til at staa overfor et meget stort Antal Tilfælde, hvor ingen Angivelse kan findes, enten fordi Ægteskabet overhovedet forblev barnløst, eller fordi Ægteparret forlod Sognet og Førstefødslen saaledes er blevet indført i et fremmed Sogns Kirkebog. Det vil vistnok være berettiget helt at bortse fra alle disse Tilfælde og udelukkende at holde sig til dem, hvor baade Vielses- og Førstefødselstidspunktet er kendt. Man finder da følgende Fordeling af Afstandene:

	Byer	Land	Ialt
0—1 Maaned	9	3	12
1—3 Maaneder . . .	23	14	37
3—5 —	23	13	36
5—7 —	19	21	40
7—9 —	55	47	102
over 9 — . . .	151	178	329
	280	276	556

Af samtlige kendte Førstefødsler fandt saaledes de 41 Procent Sted inden 9 Maanedersdagen efter Vielsen, i Byerne 46, paa Landet 36 Procent. I de fynske Landdistrikter var det tilsvarende Tal ved Aar 1880 ca. 48 Procent⁶). Børneavlen før Brylluppet har saaledes, i hvert Fald paa Landet, været noget lavere end i vor Tid; en Komplettering af Materialet vilde ogsaa snarest have forhøjet de lange Afstandes Tal og derved forøget Forskellen. Ved Bedømmelsen af denne Forskel maa man imidlertid tage det betydelige Antal Fødsler i Betragtning, der, som nedenfor vist, indtraf efter Forældrenes Trolovelse, men før deres Vielse.

Fra Kirkebogen for Sørbymagle ved Slagelse, hvor Angivelserne er særlig fyldige og udtømmende, har jeg undersøgt, hvor lang Tid der forløb mellem Levendefødsler i samme Ægteskab. Det viser sig, at 341 Afstande fordeler sig paa følgende Maade:

und. 1 A.	1—1½ A.	1½—2 A.	2—3 A.	3—4 A.	ov. 4 A.
14	53	86	122	45	21

I 45 Procent af alle Tilfælde forløb der saaledes mindre end 2 Aar.

7. Fødsler udenfor Ægteskab.

Af overordentlig stor kulturhistorisk Interesse er Spørgsmaalet om de illegitime Fødslers relative Hyppighed. Blev der født forholdsvis flere eller færre Børn udenfor Ægteskab end i vore Dage; hvordan svingede Forholdet fra Tid til anden, fra Krigsjaar til Fredsjaar; hvordan stillede det sig i de forskellige Egne, i Byerne og paa Landet? Materialet er her af den Beskaffenhed, at Spørgsmaalet kan finde en temmelig nøjagtig statistisk Besvarelse. I et saa stort Antal Tilfælde kan der af Kirkebøgerne uddrages Tal dels for de udenfor Ægteskab fødte Børn, dels for samtlige fødte Børn, at Stoffets Omfang tilfredsstiller enhver Fordring.

Helt lydefrit er dette Stof ganske vist ikke. Især savnes der en fuld Ensartethed for Rubriceringen af Fødslerne. Det almindelig anvendte Kriterium er, ligesom i vore Dage, om Forældrene var viede i Fødselsøjeblikket eller ikke; men fra denne Regel forekommer der talrige Undtagelser. Der er Eksempler paa, at Børn er opført som »ægtefødte«, skønt Forældrene endnu ikke var viede, men kun trolovede, og det skønt Trolovelsen kun havde fundet Sted en 14 Dages Tid før Fødslen¹⁾. Omvendt er der adskillige Eksempler paa, at Børn regnes som »uægtefødte«, uagtet Forældrene var viet en 5—6 Maaneder i Forvejen, og da med en Tilføjelse som denne: »kom for snart, 18 eller 20 Uger for tidlig«²⁾. De to Principer anvendes endog undertiden i Flæng af den samme Kirkebogsforfatter; man kan et Aar blandt de »uægte Børn« træffe et Barn, »som var uægte, endog det var født 25 Uger efter Vielsen«, og et Par Aar senere i samme Sogn blandt de »ægte Børn« et Barn, der var født 12 Uger efter Forældrenes Trolovelse, men før deres Vielse³⁾. I nærværende Undersøgelse er der,

overalt hvor det var muligt, foretaget en Berigtigelse af saadanne uregelmæssige Tilfælde, med Vielsestidspunktet som Kriterium. Hyppig maa man dog nøjes med Kirkebogens Betegnelser; en Række Stikprøver har imidlertid vist, at de to modstridende Kræfter saa nogenlunde ophæver hinanden: omtrent ligesaa ofte som en legitim Fødsel er regnet til de illegitime, er en illegitim regnet til de legitime; maaske er dog Tallet paa Fødsler udenfor Ægteskab angivet en lille Smule for højt, idet den rigoristiske Tendens synes at have været den fremherskende, men Fejlen er i hvert Fald saa ringe, at den kun faar forsvindende Indflydelse paa Helhedsresultatet.

For at vinde et Overblik over Forholdet, som det var i det 17. Aarhundrede, er det nødvendigt at foretage to forskellige Optællinger: dels et Længdesnit ned gennem Tiden — derved kan de temporære Forskelligheder træde frem —, dels et Tværsnit ud over alle Egne af Danmark paa et fælles Tidspunkt — derved kan man faa et Spejlbillede af de lokale Forskelligheder. Først en Bearbejdelse af to saadanne Optællinger giver et paa en Gang korrekt og fyldigt Udtryk for Datidsforholdet.

Fra 7 Provinsbysogne og 35 Landsogne⁴⁾ er der bevaret Fødselslister, som i ubrudt Rækkefølge gaar fra 1645 (eller 1646) til 1699. Tallene paa de levende-fødte (døbte) Børn er følgende:

	Sjælland og Lolland-Falster				Fyn og Jylland				Ialt	
	Byer		Landsogne		Byer		Landsogne		Fødte ialt	deraf illeg.
	Fødte ialt	deraf illeg.	Fødte ialt	deraf illeg.	Fødte ialt	deraf illeg.	Fødte ialt	deraf illeg.		
1645—49	1,139	158	1,103	113	1,178	109	697	52	4,117	432
1650—54	1,073	93	980	69	1,221	101	803	41	4,077	304
1655—59	1,160	137	1,121	123	1,199	140	775	59	4,255	459
1660—64	956	129	873	109	1,105	99	625	61	3,559	398
1665—69	972	102	929	91	1,269	101	653	53	3,823	347
1670—74	949	73	1,074	93	1,243	99	729	63	3,995	328
1675—79	798	74	1,004	72	1,084	79	732	52	3,618	277
1680—84	750	61	998	86	1,114	84	696	38	3,558	269
1685—89	820	64	1,060	75	1,210	79	752	48	3,842	266
1690—94	794	54	1,140	99	1,102	78	793	45	3,829	276
1695—99	888	57	1,157	85	1,141	54	836	55	4,022	251
Ialt . . .	10,299	1,002	11,439	1,015	12,866	1,023	8,091	567	42,695	3,607

Paa Grundlag af disse Tal er nedenstaaende Tabel beregnet. Den angiver de illegitime Fødslers relative Hyppighed, i Procent af samtlige Levendefødsler, dels i Danmark som Helhed, dels i By- og Landbefolkningen hver for sig, dels endelig i den øst- og den vestdanske Befolkning hver for sig, med Storebælt som Delingslinje.

	Danmark ialt	Byer	Land- sogne	Sjæll. og Løll.Falst	Fyn og Jyll.
1645—49	10, ₅	11, ₅	9, ₂	12, ₁	8, ₆
1650—54	7, ₅	9, ₅	6, ₂	7, ₉	7, ₀
1655—59	10, ₈	11, ₇	9, ₆	11, ₄	10, ₀
1660—64	11, ₂	11, ₁	11, ₃	13, ₀	9, ₂
1665—69	9, ₁	9, ₁	9, ₁	10, ₁	8, ₀
1670—74	8, ₂	7, ₈	8, ₇	8, ₃	8, ₂
1675—79	7, ₇	8, ₁	7, ₁	8, ₁	7, ₂
1680—84	7, ₆	7, ₈	7, ₃	8, ₄	6, ₇
1685—89	6, ₉	7, ₀	6, ₈	7, ₄	6, ₅
1690—94	7, ₂	7, ₀	7, ₄	7, ₉	6, ₅
1695—99	6, ₂	5, ₅	7, ₀	6, ₉	5, ₅
Ialt.	8, ₄	8, ₇	8, ₁	9, ₃	7, ₆

Et Blik paa denne Tabel viser en udpræget Bølgebevægelse. Efter en Nedgang i Begyndelsen af 1560'erne følger en voldsom Opgang i de illegitime Fødslers Antal i Slutningen af 1650'erne og Begyndelsen af 1660'erne — en Følge af Svenskekrigen —; derefter daler Tallet i de følgende Femaar jævnt, staar fra Slutningen af 1670'erne omtrent stille, med kun svagt synkende Tendens; først i Aarhundredets allersidste Femaar indtræder en betydeligere Nedgang. Retningen for denne Bevægelse er overalt den samme, og navnlig træder det store Bølgebjerg omkring Aar 1660 allevegne frem i omtrent samme Højde; saavel i Byerne

som paa Landet, saavel i Østdanmark som i Vestdanmark var Antallet af Fødsler udenfor Ægteskab i Tiaaret 1655—64 ca. 30 Procent højere end det for hele Perioden normale.

Mangfoldige spredte Notitser rundt i Kirkebøgerne giver et levende Indtryk af, hvordan denne stærke Opgang skriver sig fra de abnorme Forhold under Krigen. Atter og atter bliver Soldater, svenske saavel som danske, udlagt som Barnefædre, og jævnlig opgiver Pigen at have været Genstand for Voldtægt: »gjorde sin Ed paa . . . at hun var ikke lokket . . . men blev voldtagen af en Rytter i Jylland«⁶); »siger hun sig at være voldtagen af nogle Ryttere . . . i denne besværlige Fejdes Tid«⁶). Et højt Kontingent til de illegitime Mødre stillede i disse Aar de gifte Koner, hvis Mænd var borte som Soldater; Mødet mellem Straaenkerne og de mange fremmede Mænd, som oversvømmede Egnen, maatte naturlig resultere i et ikke ringe Antal Forbindelser; i et sjællandsk Landsogn blev der med et halvt Aars Mellemløb døbt først et Barn, hvis Moder var »en Ægtekvinde . . . besovendes i hendes Mands Fraværelse, der han blev udtagen i Krig af Svensken«, og siden et andet Barn af en gift Kone, »der hendes egen Ægtemand . . . var af de Svenske udtagen i Krigen«⁷). Og rent bortset herfra maatte selvfølgelig de mange Ægtemænds Fraværelse og den deraf følgende Nedgang i de legitime Fødslers Tal i sig selv bidrage til at forhøje de illegitime Fødslers Forholdstal; naar der faldt særlig faa Fødsler paa de gifte Kvinder, kom Børneproduktionen blandt de ugifte Kvinder til at veje saa meget tungere til. I Femaaret 1660—64 sank Antallet af Fødsler udenfor Ægteskab absolut, men steg relativt. »*Marte regnante friget Venus*«, som en fynsk Præst skriver under Aaret 1660, da der slet ingen Børn blev døbt i Sognet⁸).

Forholdet kan for Tiaaret forud for 1645 anskues gennem følgende Tal, der er hentet fra Kirkebøgerne for 3 Købstad- og 10 Landsogne⁹⁾, hvor Fødselslisterne gaar tilbage til Aar 1635. Der synes omtrent at have været Stilstand; Afvigelserne er saa smaa og Materialet saa lidet og svarende til saa begrænsede Dele af Danmark, at der næppe tør tillægges dem nogen Betydning.

	Fødte ialt	deraf illeg.	i Procent
1635—39:	1374	147	10,7
1640—44:	1589	158	9,9
1645—49:	1613	168	10,4
1650—54:	1381	120	9,7

Optællingen fra Perioden 1645—99 har vist, at gennemgaaende var 8—9 Procent af Børnene født udenfor Ægteskab — noget mindre end i vore Dage, da Procenttallet er 9—10. Imellem Købstad- og Landbefolkningen synes der kun at have været en ringe Forskel; derimod var de illegitime Fødsels Tal ken­delig højere i det østlige end i det vestlige Danmark.

Til en klarere Forstaaelse af de lokale Forskelligheder bliver det imidlertid nødvendigt at lægge Under­ søgelsen over i et andet Plan. For et enkelt snævert begrænset Tidsrum, indenfor hvilket de forbigaaende Indflydelser kun kan antages at have svag Virkning, maa man foretage en Optælling i det størst mulige Antal Sogne spredt ud over hele Danmark, saavidt muligt ligelig fordelt over de forskellige Egne; jo flere, des bedre, for at Uregelmæssighederne i de enkelte Egne — t. Eks. ved Indkvartering af Soldater — kan udjævnes. Hertil er valgt Femaaret 1670—74, dels fordi Forholdet her omtrent svarer til Gennemsnittet for hele Perioden, dels fordi Materialet her er tilstede i tilstrækkeligt Omfang. Resultatet af en saadan Op-

tælling tør da antages at være nogenlunde typisk for Forholdet, som det var i Datiden.

Fra ialt 235 Sogne¹⁰), deraf 3 i København, 16 i Købstæderne og 216 paa Landet, er der bevaret brugbare Fødselslister for Aarene 1670—74; de 216 Landsogne omfatter nuomstunder godt Syvendedelen af hele den danske Landbefolkning; for Byernes Vedkommende er Forholdet et lignende, snarere noget større. I Tabellen S. 74 er Resultatet af Optællingen meddelt; de to første Kolonner angiver det forefundne Antal henholdsvis af samtlige Levendefødte og af de illegitime iblandt dem; i tredje Kolonne findes det Antal illegitime Fødsler, som vilde være indtruffet, om Forholdet i hvert enkelt af de undersøgte Sogne havde været det samme, som det i Aarene 1890—1900 har været i de samme Sogne; i Afvigelserne mellem de to Kolonnens Tal har man saaledes et præcist Udtryk for Forskellighederne mellem dengang og nu.

En Række Afvigelser mellem anden og tredje Kolonne, mellem Datids- og Nutidsforholdet, er stærkt iøjnefaldende. Først Summatallet for hele Landet; for hver 4 illegitime Fødsler man ud fra Nutidens Fordeling venter at finde, finder man kun 3. Den relative Hyppighed har saaledes dengang, under normale Tilstande, været betydelig ringere end nu. Men Forholdet er yderst forskelligt i de forskellige Lokalteter. I København var Antallet af Fødsler udenfor Ægteskab langt lavere end nuomstunder (kun én for hver 3—4 i vore Dage), i Købstæderne en Smule, og paa Landet betydelig højere, om end Afgigelsen ikke var nær saa stor som i København. Paa Sjælland stod navnlig Københavns, tildels ogsaa Præstø Amt med høje Tal; paa Fyn, som i vore Dage karakteriseres ved et udpræget stort Antal illegitime Fødsler, var Tallet dengang adskillig mindre; omvendt var det adskillig større i Sydvestjylland (Viborg, Ringkøbing og Ribe Amter),

	Ialt Fødte	Illegitime	
		erf.	ber.
<i>København</i>	4,941	299	1,093,0
<i>Købstæder:</i>			
Sjælland (med Bornholm)	2,134	216	140,9
Lolland-Falster	387	29	32,6
Fyn	628	26	41,2
Jylland	965	80	92,0
Tilsammen ...	4,114	351	306,7
<i>Landdistrikter:</i>			
Københavns Amt	1,629	224	99,7
Frederiksborg —	512	42	44,2
Holbæk —	1,151	93	86,1
Sorø —	1,442	114	105,4
Præstø —	1,089	108	59,4
Maribo —	823	50	53,9
Svendborg —	635	31	56,8
Odense —	1,372	73	128,2
Vejle —	365	46	17,4
Aarhus —	294	23	15,7
Randers —	496	42	32,9
Aalborg —	232	32	25,0
Hjørring —	657	64	70,0
Thisted —	551	55	16,7
Viborg —	195	19	15,5
Ringkøbing —	451	39	22,5
Ribe —	267	17	9,4
Tilsammen ...	12,161	1,072	858,8
Danmark ialt ...	21,216	1,722	2,258,5

hvor der nu fødes udpræget faa Børn udenfor Ægteskab; Forholdet har saaledes været langt mere ensartet, Modsætningerne langt mindre skarpe end i vor Tid.

Man faar et tydeligt Indtryk af dette jævner Niveau, naar man sammendrager Tallene i større Grupper og beregner Forholdstallet for de illegitime Fødsler. Det viser sig da, at af hver 100 levendefødte Børn var født udenfor Ægteskab:

	1670—74	1890—1900
København	6,1	22,1
Provinsbyerne	8,5	7,9
Landdistrikterne	8,8	7,1
Deraf:		
Sjælland	10,0	6,2
Lolland-Falster og Fyn ..	5,4	9,4
Sydøstjylland	9,6	6,3
Nordjylland	10,5	9,0
Sydvestjylland	8,2	4,5
Danmark ialt	8,1	9,5

Som man ser, var Forholdet dengang ganske det omvendte af i vore Dage. Relativt faa illegitime Fødsler fandt Sted i København, flere i Provinsbyerne, flest paa Landet. Særlig paafaldende er det overordentlig lave Tal i København — et Træk, der bekræftes, naar man følger Kirkebogsangivelserne tilbage før og frem efter den undersøgte Periode¹¹⁾. Aarsagen kan umulig antages at være nogen virkelig Forskel i moralsk Tænke- og Handlemaade; Forklaringen maa søges i den forskellige Retning for de ugifte frugtsommelige Kvinders Vandringer. Medens Strømmen nu gaar fra Landet til Byerne, fra Provinserne til København, til Fødselsstiftelsen og private Kliniker, gik den i det 17. Aarhundrede i modsat Retning, saaledes at Landdistrikternes Fødselskonto er blevet belastet med en ikke ringe Del af Byernes og særlig Københavns illegitime Frugtbarhed,

Det er en Bevægelse, der ikke kan udtrykkes i nogen statistisk Tabel, men den anskues tydelig ved en Gennemlæsning af Kirkebøgernes Fødselslister. Især i Landsognene i Københavns Nærhed finder man en Mængde af illegitime Fødsler, der kun kan forklares som Resultat af Hovedstadens løse Forbindelser. Brønshøj Sogn synes saaledes i Begyndelsen af 1670'erne at have fungeret som en Slags Fødselsstiftelse for København; der blev kun født 70 Børn indenfor, men 86 udenfor Ægteskab¹²); overfører man alene dette Tal til København, hvor det sikkert paa ganske enkelte Undtagelser nær naturlig hører hjemme, stiger Brøktallet fra 6,₁ til 7,₂ Procent. I Værløse Sogn fandt der i Aarene 1662—90 ialt 71 illegitime Fødsler Sted; deraf opgives i de 21 Tilfælde Moderen at have været »et forvandret Kvindfolk«, »et fremmed og forvandret Kvindfolk« el. lign., der vel som Regel var kommet fra København¹³). I Vindinge Sogn mellem København og Roskilde blev der i Aarene 1671—80 døbt 8 udenfor Ægteskab fødte Børn; af Mødrene var de 2 kommet fra København, de 2 fra Provinsbyer og de 4 fra andre Landdistrikter¹⁴). Modbevægelsen, fra Landdistrikterne ind til Byerne, har utvivlsomt været langt svagere. Fra Olai Sogn i Helsingør foreligger der Opgivelser om Mødrene til de illegitime Børn; af 81 i Tiden 1669—77 var de 46 blevet besvangrede i Helsingør, de 8 i København, de 10 i andre Byer, de 5 paa Landet, medens Besvangringsstedet for de resterende 12 enten er uopgivet eller utilstrækkelig betegnet («Skaane«, »Halland«, »Jylland«¹⁵). Ligeledes fra Frue Sogn i København; ved 278 illegitime Fødsler opgives her »Gerningsstedet« for de 228 som København, for de 22 som andre Byer, for de 17 som Landsbyer, medens det for de 11 er utilstrækkelig angivet¹⁶). Det tydeligste Indtryk af denne Bevægelse faar man ved en Bearbejdelse af Kirkebogen for Nikolai Sogn; her

finder man i Løbet af 1660'erne ialt 354 Kvinder absolute for Overtrædelse af det sjette Bud; efter Besvangrings- og Fødselssted deler disse Tilfælde sig paa følgende Maade:

Besvangringssted	Fødselssted	
København	København	234
København	uangivet	35
København	udenf. Kbhvn.	52
udenf. Kbhvn.	København	33

De 35 Kvinder, der var besvangrede i København, men hvis Fødselssted ikke er angivet, blev alle absolute *ante partum* og har sikkert alle født udenfor København, uden at Stedet er naaet til Præstens Kundskab og har kunnet vedføjes Absolutionsnotitsen. Under denne Forudsætning finder man, at Bortvandringen fra Hovedstaden har været 2—3 Gange saa stærk som Tilvandringen til Hovedstaden. Af de 52 Kvinder, hvis Fødselssted udtrykkelig angives som liggende udenfor København, fødte de 12 i Købstæder, men de 34 paa Landet, medens Stedet ikke er tilstrækkelig nøjagtig betegnet for de resterende 6; omvendt var af de 33 Kvinder, hvis Besvangringssted laa udenfor København, de 17 blevet besvangrede i Købstæder, men kun de 7 paa Landet, medens Stedsangivelsen for de resterende 9 er utilstrækkelig. Der er altsaa vandret flere frugtsommelige Kvinder bort, end der er kommet til, og af de bortvandrede gik de fleste ud paa Landet og fødte deres Børn, men af de tilvandrede kom de fleste fra Provinsbyerne.

Langt udenfor den nærmere Omegn spores København Side om Side med de lokale Købstæder som en af Kilderne til den illegitime Frugtbarhed, der opføres i Landsoggenes Protokoller. Baade paa Fyn og i Jylland ser man jævnlig Piger, der er blevet besvangrede, mens de tjente i København, vende tilbage til Hjem-

met, naar Fødslen forestaar. Oftest er Notitserne knappe; undertiden faar man dog et mere levende Billede af en saadan Kvindes Skæbne; saaledes hvor der i et fynsk Sogn døbes »en fremmed Kvindes Barn, som havde lagt sig ind nylig til Simon Fiskers . . . . sagde, hun . . . . var . . . . besøvet i København, der hun tjente en Mand, hed Bent Lavrsøn paa Østergade, hvor hun havde tjent et Aarstid . . . . sagde, hun var beslægtet med en Mand i Svendborg, som hun vilde have været hos, men der han ikke vilde tage imod hende, kom hun her ud«¹⁷).

Udenfor disse kommende og gaaende Elementer træffer man rundtom paa Landet to diametralt modsatte Typer for de illegitime Mødre, repræsenterende ganske forskellige moralske Standpunkter: dels professionelle Prostituerede, der atter og atter optræder som Mødre til Børn og ved offentlig Skrifte for Overtrædelse af det sjette Bud, stadig med vekslende Mandspersoner; dels unge Piger, der faar Børn med deres Kærestes, til hvem de i Almindelighed kort Tid efter bliver viet. En jysk Kirkebog¹⁸) sonder disse to Arter skarpt fra hinanden, idet den skelner imellem paa den ene Side »uægte Børn« og paa den anden »vitterlige Horeunger, hvis I)vitterlige Fader eller Moder er i Ægteskab med en anden, II)Moder uden Ægteskab (1) udlægger en Fader, som ikke kan findes eller kendes, (2) hveger med sin Udlæggelse, (3) avler to, tre eller flere Børn hver med sin Fader«.

Rundtom i Landsbyerne finder man, ligesaa vel som i Købstæderne, men maaske forholdsvis nok saa hyppig, en Kreds af bosiddende Prostituerede — rent bortset fra den vagabonderende Prostitution, der stadig drog hen ad Landevejene. Deres Tal er det umuligt at faa Rede paa, ligesom ogsaa Grænserne har været stærkt flydende, men deres Eksistens er umiskendelig.

Fra 6 sjællandske Landsogne¹⁹⁾ har jeg for længere Aarrækker foretaget en Optælling af de udenfor Ægteskab fødte Børn, og det viser sig, at ret ofte kommer den samme Kvinde igen med et nyt Barn, avlet som Regel med en ny Mand; af 233 Mødre nævnes 30 to Gange, 3 tre Gange, 3 fire Gange og 1 seks Gange; men disse Tal bliver selvfølgelig rene Minimumstal; det er mere end sandsynligt, at en Del af de 196 Kvinder, der kun forekommer én Gang, er blevet Mødre til flere andre Børn, enten udenfor de undersøgte Sog- nes eller udenfor de undersøgte Tidsrums Grænser. I 2 andre sjællandske Landsogne²⁰⁾ blev ialt 31 Kvinder absolverede for Overtrædelse af det sjette Bud; det bemærkes udtrykkelig om 7 af dem, at det var anden Gang, om 1, at det var tredje, om 1, at det var fjerde, og om 1, at det var sjette Gang. Stadig finder man ogsaa i Kirkebøgerne Ytringer, der tydelig karakteriserer en Kvinde som Skøge: »hun var et Skarns letfærdigt Kvindfolk og havde nu faaet 4 Horeunger baade i og uden Sognet« og døde i Barselseng med det femte Barn²¹⁾; »som lang Tid havde levet et Horelevned udi Fredericia og andre Steder, dog uden Børn«²²⁾; »haver født 5 Børn, hver ved sin Fader, i Hor«²³⁾; »som nu trende Gange er besøvet her i Sognet og formenes de tvende første Gange at have falskeligen skriftet, og, som somme da mene, og den tredje Gang«²⁴⁾; »stod aabenbare Skrifte . . . for sin sjette Horeunge . . . blev saa næste Søndag forvist Sognet«²⁵⁾. Ved enkelte Lejligheder træffer man ogsaa Prostitutionens erhvervs- mæssige Karakter betonet, som hvor Barnefaderen »vedgik aabenbarlig, hvad han havde givet hende adskillige Gange, som han havde haft hendes letfærdig Omgængelse«²⁶⁾. Hyppig viser Barnefaderudlæggelserne, hvor overordentlig løse mange af de Forbindelser var, af hvilke illegitime Børn resulterede: »en Soldat af Fyn, som i Byen var indkvarteret en Aftens Tid«²⁷⁾;

»en Karl . . . hvilken hun ikke kendte«²⁸); »en Karl, som laante Hus en Nats Tid . . . mens hun tjente der«²⁹); »en Hofkarl . . . hvilken hun tilforn aldrig havde set eller kendt, ej heller vidste hans Navn«³⁰).

Hvor Kirkebogen for et Sogn er særlig fyldig, faar man et stærkt Indtryk af Elendigheden i de Rønner og Indsidderstuer, hvor disse til Stadighed løsagtige Kvinder havde deres Tilhold. Meget ofte har de selv været Døtre af Kvinder i lignende Forhold; Omgivelserne har demoraliseret dem fra deres tidlige Barn-dom, og de er ganske naturlig gledet ind i Moderens Livsførelse, maaske direkte tilskyndede af hende. I et møensk Sogn træffer man et Eksempel, Maren Madsdatter, kaldet Rødhaar eller halte Marcen, som selv efterhaanden bliver Moder til mindst 5 Børn ved 5 forskellige Mænd, og hvis to Døtre siden oftere optræder med Børn udenfor Ægteskab³¹). Hvor de afdøde Personer biografes i Kirkebogen, finder man jævnlig ved en saadan løsagtig Kvinde en Notits som denne: »hun fulgte Moderens Fodspor her i Sognet«³²). Søsterpar optræder hyppig Side om Side blandt de illegitime Mødre, ofte med Kendingsnavne: »den lamme Hore« og hendes Søster³³). Ilde har de Kaar været, hvorunder disse Kvinders Børn voksede op; jævnlig finder man uhyggelige Vidnesbyrd derom. I en Landsby i Slagelseegnen levede en jysk Kvinde med en Del Børn, hun havde faaet ved forskellige Mænd; om et af disse Børn, der døde i en Alder af 5—6 Aar, hedder det: »forsømt, ilde medfaren og sveltet ihjel af Moderen«; og om et andet et Par Aar senere: »sveltet ihjel og ilde medfaren af Moderen, som flere hendes Børn«³⁴). I en Landsby i Holbækegnen skildres en løsagtig Kvindes lille Pige saaledes: »Barnet var meget forsømt, Legemet var utoden og skiden med Møg, Hovedet var fuldt af Uting, saa der vare flere Lus end Haar; Barnet var dødt i Moderens Fraværelse og

mentes at være sulten ihjel«; et Par Maaneder senere blev Moderen til Barnet fundet død i en Ovn; »tilforn anden Dagen havde hun været frisk og til Gilde . . . fik liger en Asens Begravelse end et Menneskes«³⁵). Ikke sjældnen træffes blandt disse Kvinder aandssvage Piger; i et sjællandsk Landsogn hedder det: »havde liden Forstand paa det aandelige at skille fra det timelige, var aldrig tilladt til Sakramentet«³⁶); i en jysk Købstad: »er ikke ved fuld Fornuft«³⁷); i en anden nævnes: »gale Kirsten«³⁸).

Undertiden fandt Kvinder efter en ret bevæget Fortid Ro i Ægteskabet. Der træffes i Vielsesprotokollerne Notitser som denne fra Slagelse: »hun var hverken Mø eller Enke, men havde ikke denne Karl nu villet tage ved hende, da havde hun næppelig bleven fri for Kagen«³⁹). I adskillige Tilfælde finder man ogsaa i Biografierne af de afdøde Kvinder Bemærkninger om, at først havde vedkommende haft nogle Børn »uden Vejen« og dernæst blev hun gift. En karakteristisk Ytring forekommer i en sjællandsk Kirkebog, hvor det fortælles om en Kvinde, der havde haft 4 Børn før sit Ægteskab, at hun var »*inter suas nihilominus honorata et in conjugio postea satis proba fama*«⁴⁰). Af 210 Piger, som i Aarene 1618—24 blev trolovede i Holmens Kirke i København, var mindst 26, vistnok henved 42, i Forvejen besovede af andre Mænd end deres Fæstemænd⁴¹).

Af en ganske anden Natur var de Tilfælde, hvor den illegitime Fødsel kun stod som Indledning til det officielle Ægteskab, hvor Barnet var Resultat af et Elskovsforhold mellem et Kærestepar, der siden traadte ind blandt de lovformelige Ægtefolk. Det er en Praksis, hvis Udbredelse ikke aflægger nogetsomhelst Vidnesbyrd om højere eller lavere moralsk Standpunkt, kun om de herskende sociale Kaar. Den maatte naturlig fremmes ved Trolovelsens kirkelige Karakter; et Par

Trolovede er vel som Regel i den almindelige Bevidsthed blevet opfattet som nogenlunde ensstillet med et viet Ægtepar; oplystes det, at de levede sammen, maatte de ganske vist staa offentlig Skrifte og Bruden møde med tildækket Hoved ved Vielsen⁴²⁾, men dermed var den Sag ude af Verden, og da det hændte en meget stor Del af Sognets Beboere, har det næppe haft synderlig skræmmende Virkning.

Saadanne Tilfælde var overordentlig hyppige; de har udgjort en betydelig Brøkdel af de illegitime Fødslers samlede Tal. Hvor stor en Brøkdel er det ikke muligt at afgøre. Thi dels er det kun i yderst faa Kirkebøger, at man med Sikkerhed kan identificere et Par, naar det optræder først som Forældre, siden som Brud og Brudgom; i Almindelighed er Betegnelserne det første Sted altfor unøjagtige. Og dels er der Sandsynlighed for, at adskillige af de Forældrepar, som ikke genfindes i Kirkebogen, kan være blevet viet i andre Sogne; netop de Tjenestekarle og Tjenestepiger, der hyppigst forekom i saadanne Tilfælde, var et stærkt bevægeligt Folkefærd. En Optælling kan da kun faa Betydning, forsaavidt den angiver en altfor lav Minimalgrænse for Forholdet. I et sjællandsk og seks jyske Landsogne⁴³⁾ genfindes 18 Forældrepar blandt de sidenhen viede; indenfor de undersøgte Tidsrum fandt ialt 96 Fødsler Sted udenfor Ægteskab og ialt 251 Vielser; for mindst 19 pCt. af de illegitime Fødsler gælder det altsaa, at Forældrene siden blev viet, for mindst 7 pCt. af de viede Par, at de i Forvejen havde Børn. Heller ikke finder man noget Maal for Forholdet i de Kirkebøger, hvor de trolovede (eller viede) Kvinder sondres i Piger, Besovede og Enker; thi man kan her ikke eller dog kun højst ufuldkomment skelne, hvor mange af Pigerne i anden Gruppe der paa det paagældende Tidspunkt havde født Børn, og hvor mange der var frugtsomme, og heller ikke kan man afgøre, hvorvidt det var

til Fæstemændene eller andre, de havde staaet i Forhold. En Optælling fra fem Landsogne, to Købstadsogne og et københavnsk Sogn⁴⁴) viser følgende Fordeling:

	Piger (el. uang. Civilstand)	Besovede	Enker
Landet	276	55	108
Købstæder	222	55	70
København	152	58	103

Bortset fra de Vielser, hvor Bruden var Enke, finder man hende saaledes i 17, 20 og 28 Procent af Tilfældene angivet som »besovet«.

Paafaldende ofte finder man Eksempler paa, at Folk først blev trolovede og viede, efter at de længe havde staaet i Forhold til hinanden, havde avlet flere Børn sammen, havde staaet offentlig Skrifte gentagne Gange. Rundtom i Trolovelseslisterne træffer man stadig Bemærkninger af denne Art: »trolovet til et Kvindfolk . . . som han havde ligget i med nogle Aar⁴⁵), »som han selv engang tilforn havde besovet og nu anden Gang ligesaa⁴⁶), »da han tilforn havde avlet med hende baade en Søn og en Datter⁴⁷), »som fødte Barn 14 Uger efter deres Bryllup, havde avlet et tilforn⁴⁸). Eller man ser et Par Folk blive trolovede og samme Dag »for Skørlevned *publice* anden Gang absolverede« — næsten 5 Aar efter at deres første Barn var blevet født⁴⁹). Eller man ser en Karl og en Pige for tredje Gang absolveres for Overtrædelse af det sjette Bud, »hvorpaa Øvrighed havde lovet at eksekvere, men som de gav sig udi Ægteskab sammen, blev Eksekutionen efterladt⁵⁰). Den normale Aarsag til disse saa overordentlig hyppige langvarige Opsættelser maa søges i de økonomiske Forhold, som gjorde det umuligt for en fattig Tjenestekarl og Pige at sætte Bo. I enkelte Tilfælde peges der udtrykkelig paa de økonomiske Ægteskabshindringer; saaledes hvor

en jysk Kirkebog fortæller om et Par, der gik til Skrifte, og da »kaldede Præsten dem i Altergulvet . . . straffede dem, at de havde lovet hverandre Ægteskab, hvorfor de ikke gjorde Ende derpaa? Svarede Povl Madsøn: Jeg siger ikke Nej, jeg jo har lovet hende Ægteskab, men det er nu saa ond en Tid; han havde intet og hun ligesaa, de fik at bie lidet«⁵¹).

Et saadant fleraarigt illegitimt Samliv har kun yderst sjældent haft Karakteren af en Samboen — bortset selvfølgelig fra de Tilfælde, hvor det var Tjenestekarl og Tjenestepige i samme Gaard, der stod i Forhold til hinanden. Pigen har sikkert som Regel haft sit Barn hos sig, hvor hun tjente; der forekommer Udtalelser, som tydelig viser det — saaledes hvor et Barn blev begravet, »som blev ligget ihjel, da hun tjente til Oluf Klavsøns i Ebberup«⁵²) — medens jeg derimod ikke har truffet et eneste Eksempel paa, at hun har sat sit Barn i Pleje hos Fremmede. Barnets Fader blev i sin Plads. Kun et enkelt Tilfælde har jeg fundet, hvor et Kærestepar synes at have boet sammen til Stadighed uden at søge Kirkens officielle Sanktion; det var en Enkemand i en vestsjællandsk Landsby, som »bevarede . . . sig med et Kvindfolk . . . og for den Skyld ved Øvrigheden led allehaande . . . havde i Sinde at ville ægte hende, men hun døde hos ham«⁵³). Af en helt anden Art er selvfølgelig de Tilfælde, hvor en gift Mand har taget en Kvinde i Huset, »haver trodselig over Aar og Dag holdet en anden Ægtemands Hustru hos sig til Husværelse, endog han for hende var højlig mistænkt at leve i Utugt og hans egen Hustru ofte derfor havde beskyldt hannem«⁵⁴).

Mødrene til de illegitime Børn har selvfølgelig i det store Flertal af Tilfælde været ugifte Kvinder, hvad enten de nu var professionelle Prostituerede eller trolovede unge Piger eller de tilhørte en af de mange

Mellemformer indenfor disse to Yderpunkter. Fra Kirkebogen for Nikolai Sogn i København⁵⁵) har jeg for Aarene 1658—71 optalt samtlige de 458 udenfor Ægteskab stedfundne Fødsler, hvor »Gerningen« angives at have fundet Sted i København — jeg har udelukket de Tilfælde, hvor Børnene var undfangede andetsteds, fordi Opgivelserne her er mindre fuldkomne, — og efter Kirkebogens, som det synes, ret tilforladelige, Betegnelser fordelt Mødrene efter deres Civilstand. Kun 4 nævnes som gifte Koner, 20 som Enker, 17 som Trolovede; 417 — ni Tiendedele af det hele Tal — nævnes enten som Piger, eller Civilstanden er ikke meddelt; man kan ud fra Kirkebogens hele Førelsesmaade sikkert regne, at saa godt som alle disse sidste har været Ugifte. Yderligere kan disse Kvinder, om end langt mindre sikkert, sondres efter Erhverv; om 186 af dem hedder det, at de var Tjenestepiger, om 40, at de boede enten i deres Forældres Hjem eller for sig selv — blandt disse sidste træffes en Del utvetydig prostituerede Kvinder —; om 191 foreligger ingen Angivelse.

Gaar man fra København ud til de mindre Byer og særlig ud til Landdistrikterne, synes det, som om Tallet paa Enker og navnlig paa gifte Koner bliver forholdsvis større iblandt Mødrene til de udenfor Ægteskab fødte Børn, om end selvfølgelig Pigerne stadig er i stor Majoritet. Det vil vanskelig kunne bekræftes ved en statistisk Optælling; Angivelserne er altfor ufuldstændige og utydelige; det beror paa et umiddelbart personligt Indtryk, vundet ved at betragte de rundtom i Kirkebøgerne spredte Tilfælde af denne Art, som man atter og atter støder paa. Deres Ordlyd er yderst forskellig. Et Sted gjorde »et lokket Kvindfolk til Gevalderens . . . som var den forrige Gevalders . . . Enke . . . Barsel«⁵⁶). Et andet Sted døde en fattig halt Kvinde, som havde været gift et

Par Aar og efter Mandens Død faaet tre Børn udenfor Ægteskab⁵⁷). I en jysk Købstad døbttes et Barn af en Enke; »for Barnefader blev nok ved Daaben udlagt hendes sal. Mand . . . . men han befindes at være død« et Aarstid i Forvejen⁵⁸). Et Modstykke hertil træffes, hvor nygifte Koner faar Børn »før den lovlige Tid«, men Ægtemændene vægrer sig ved at anerkende dem⁵⁹). I en fynsk Kirkebog foreligger en detailleret Skildring af Fremgangsmaaden, hvor et Barn var kommet før Tiden: Øvrigheden udsikker to Mænd, som skal forhøre Manden, hvorvidt han var Barnets rette Fader; han vedgaar det i dette Tilfælde⁶⁰). Jævnlig træffer man blot kortfattede, men tilstrækkelig tydelige Betegnelser som denne: »Ole Knudsøns Kones Horeunge«⁶¹). Særlig under Svenskekrigen, da saa mange Ægtemænd var borte som Soldater, træffer man, som før sagt, overordentlig tit gifte Kvinder som Mødre til illegitime Børn. Ogsaa Koner, hvis Mænd var rømt, optræder hyppig; et Sted, i Sorøegnen, afløses en Kone »for Synd imod det sjette Guds Bud, hun i denne besværlige Fejdes Tid bedrev aabenbare Hor med en svensk Rytter . . . og som hun beklager, hendes Mand at være undviget, som og er tildømt for sin Letfærdighed at undvige Sorø Birk og Gods, skal hun forpligtet være enten endelig at søge hannem som sin Ægtemand eller ved Lov og Ret at fraskilles«⁶²). Selvfølgelig er dette Forhold blevet stærkt fremmet ved de mange abnormt sammensatte Ægteskaber, hvor gamle Mænd var gift med ganske unge Kvinder. Et typisk Eksempel træffer man i den saa overordentlig fyldige Kirkebog for Sørbymagle ved Slagelse. Det var en Gaardmandsdatter, Helvig Kristoffersdatter, der helt ung, kun c. 15 Aar gammel, blev en Gaardmands fjerde Hustru; hun fik et Par Aar efter et Barn med ham, men »fik siden Lede til Manden; af Forældrenes, særdeles Moderens Medhold

og Tilskyndelse forlod ham og blev hos Forældrene«; fik her adskillige Børn med Faderens skiftende Tjenestekarle, blev saa skilt fra Manden ved Kapitelsdom, derpaa forvist Sognet, vendte siden, formodenlig syg, tilbage og opholdt sig lønlig hjemme, til hun kort efter døde⁶³). Undertiden drager Hustruens ægteskabelige Utroskab andre, uhyggeligere Forhold med sig. Et Sted omtales en Kone, »som i sit Ægteskab havde sig forset imod det sjette Bud med Ole Skræder i Tølløse, og beklagede sig, at han havde forlokket hende til at borttage adskilligt sit Gods og fly ham, som han havde ført bort«⁶⁴); et andet Sted absolveredes en Kone »for Horeri og for hun vilde hængt sin Mand«⁶⁵).

Den Kvinde, der fødte et Barn udenfor Ægteskab, blev under Fødslen forhørt af Jordemoderen og de andre Kvinder, som var tilstede, om hvem der var Fader til Barnet, og denne Bekendelse blev offentliggjort for Menigheden, naar Barnet var ved Fonten, ligesom ogsaa den skyldige Mandsperson maatte nævnes, naar hun stod offentlig Skrifte, hvad enten dette fandt Sted før eller efter Fødslen. Men disse Barnefaderudlæggelser var hyppig af en saare tvivlsom Beskaffenhed. Stadig ser man dem blive betvivlet af Præsten, blive tilbagekaldt af Kvinden selv, blive bestridt af den udlagte Barnefader, ikke hist og her i spredte Notitser, men Gang paa Gang i Sogn ved Sogn. Saaledes omtrent hedder det mangfoldige Steder: »Blev besovet, som hun siger, af en Rytter, men kender ham ikke eller véd hans Navn; hvilken Bekendelse synes *minus verisimilis*, hvorfor jeg ej heller endnu derpaa haver villet annamme hende til *absolutionem publicam*, i Forhaabning hun dog skulde ledes til Sandhed engang«⁶⁶). Eller saaledes: »Sagde hun for hendes Barnefader en Bissekræmmer med Navn Peder Povlsøn, men *erat mendosa confessio*«⁶⁷). Eller

hun udlagde ved Skriftemaal »en Person ved Navn Svend til Barnefader, men tilforn havde udlagt til sit Barns Daab en ved Navn Niels. *Hic sonat: graculus graculo assidet, asinus asinum scabit*«⁶⁸). Eller hun skød Skylden paa en Karl, som imidlertid var død; »dog det var en løgnagtig Bekendelse, hun gjorde paa dette døde Menneske«⁶⁹). Eller hun begyndte med at give en falsk Forklaring, »men efter lang alvorlig Formaning gjorde dog omsider den rette Bekendelse«⁷⁰). Det Øjeblik, da Barnefaderen nævnedes i Kirken, blev ofte efterfulgt af livlige Optrin. Alles Øjne har hvilet paa den nævnte Mand, i spændt Forventning: vilde han vedstaa det, eller vilde han nægte? Et Sted fortæller Kirkebogen om en Karl, der maatte staa Skrifte, dels for Løsagtighed med en Pige og dels »for han svarede Præsten udi Kirken, da han døbte hans uægte Barn, hvor han med høj Røst benægtede sig at være Barnefader og sagde, da Jordemoderen lagde hannem ud over Fonten: Det siger jeg kort Nej til«⁷¹). Et Sted blev udlagt en Tjenestekarl, »som og var tilstede og med oprakte Fingre og Helgens Ed det benægtede«⁷²). Et Sted »blev udlagt ved Daaben til Barnefader en ung Karl . . . hvilken fremstod straks med saadanne Ord: Det siger jeg Nej til her og hvert Sted. Og der Hr. Jens spurgte, om han vidste sig ganske fra hende, svared han: Det vil jeg svare til en anden Gang; videre faa I ikke af mig paa denne Tid«⁷³). Ofte ser man Sagen blive bragt for Retten, for Provsteretten eller Herredstthinget, og ikke sjælden maatte da den udlagte Barnefader lade sin Benægtelse falde. I et Sogn blev en Mand udlagt; »men han lydeligen for den ganske Menighed benægtede det, med disse Ord: Der løjst du. Hvorefter han blev for Retten . . . kendt til at staa aabenbare Skrifte, ikke alene for begangen Lejermaal, men og for han havde forset sig imod den hellige Prædike-Embedede og forarget Menig-

heden, skulde bøde en stor Sum, saavidt han havde udi Formue, og desforuden at henvises til højere Øvrighed, som den der var skyldig at komme paa Bremerholm«⁷⁴). Et andet Sted fortælles, hvorledes en gift Mand, der var blevet udlagt, »skammeligens forsvor sig til Thinge, endog han tilforn baade for mig og andre godt Folk offentlig havde vedstaaet og bekendt samme syndige Gerning«, og hvorledes han det følgende Aar stod offentlig Skrifte »for løgnagtige og mange letfærdige Ord og Tale, som han i Kroer og paa mange andre Steder havde talt og sagt om sin letfærdige Omgængelse med Johanne Savskær, tvært imod den dyre Ed og Benægtelse, som han tilforn havde gjort offentligen til Thinge«⁷⁵). En jysk Præst ender en Bemærkning om et saadant Forhold med følgende Suk: »fragik det ved sin Ed paa Herredstinget, og saaledes har Barnet ingen Fader. *O tempora, o mores, o seculum pessimum*«⁷⁶).

At bringe noget statistisk Resultat ud af dette Virvar af Sandhed og Løgn er selvfølgelig umuligt — saa meget mere som Indførelsen af Barnefaderudlæggelser i Kirkebøgerne gerne er yderst mangelfuld; meget ofte savnes enhver Angivelse, og endnu oftere er Betegnelserne altfor ufuldstændige til at give nogen Oplysning. Her, som desværre paa saa mange andre Steder, maa man da nøjes med det umiddelbare Indtryk, Gennemlæsningen af den store Masse Kirkebøger fremkalder.

Efter Erhverv sonderer de illegitime Fædre sig i tre Hovedgrupper, af hvilke den ene, Haandværkssvendene, var i Overtal i Byerne, den anden, Tjenestekarlene, paa Landet, medens den tredje, Soldaterne, var nogenlunde ligelig fordelt mellem By og Land. For Holmens Sogn i København⁷⁷) har jeg forsøgt en Optælling af 191 Fødsler udenfor Ægteskab, af hvilke man i 172 Tilfælde finder de udlagte Fædres Erhverv karakteriseret;

af disse angives 78 som Militære, 36 som Matroser, Baadsmænd o. lign., 17 som Haandværkssvende, medens de resterende 41 falder paa forskellige mindre Grupper; ved Betragtningen af disse Tal maa det imidlertid erindres, at Befolkningsforholdene i dette Sogn, med dets store Mængde Militærpersoner og Søfolk, har været ganske abnorme. I Olai Sogn i Helsingør⁷⁸⁾ finder man 8 Militærpersoner og 10 Haandværkssvende, i Køge⁷⁹⁾ 15 Militærpersoner og 13 Haandværkssvende nævnt, og saaledes synes overhovedet de to Grupper at have været omtrent lige stærkt repræsenterede i Købstæderne. For Landets Vedkommende har jeg forgæves søgt at finde blot en eneste Kirkebog, der kunde give et groft talmæssigt Udtryk for Forholdet. Men aabenbart har allevegne Tjenestekarlene været i stort Flertal, naar bortses fra de Tilfælde, hvor Mødrene var tilvandrede Kvinder, og fra de Sogne, hvor Undtagelsestilstande herskede, Indkvartering, umiddelbar Nærhed ved København. Mest var det Karle, der tjente i Gaard med Barnemødrene, hyppig dog ogsaa Karle fra andre Gaarde og ikke sjælden fra ret fjærntliggende Landsbyer — i det sidste Tilfælde tør man forudsætte, at Karlen eller vistnok snarere Pigen er vandret bort fra Besvangringsstedet og har søgt Tjeneste andetsteds; det findes ofte udtrykkelig bemærket. Ret almindeligt er det ogsaa blandt Barnefædrene at finde en Søn af eller Broder til den paagældende Piges Husbond eller at finde Husbonden selv; i et sjællandsk Landsogn⁸⁰⁾ nævnes Husbonderne som Barnefædre ved 3 illegitime Fødsler af ialt 17, for hvilke Paterniteten er oplyst; i det ene Tilfælde var det »en Bomand, dog Ungkarl . . . hos hvem Moderen . . . tjente«, i de andre to Tilfælde har det sagtens været gifte Mænd. Paafaldende hyppig træffes overhovedet paa Landet Ægtemænd som udlagte Fædre, en naturlig

Konsekvens af de mange abnorme Ægteskaber mellem unge Karle og gamle Enker.

Flere københavnske Kirkebøger giver Oplysning om Tallet paa de rømte Barnefædre. I Frue Sogn⁸¹⁾ var i 1650'erne ved 14 af de ialt 156 indtrufne Fødsler udenfor Ægteskab Forældrene trolovede Folk; af de resterende 142 Barnefædre er det oplyst om de 57 — netop 40 Procent — at de var rømt; om de 22 af dem hedder det: »som nu ej vides, hvor være skal« el. lign.; for de 35 nævnes Opholdsstedet mere eller mindre nøjagtig: Jylland, Tyskland, Sverige, Polen, »Portegisen« osv. Ogsaa andre end de udtrykkelig nævnte kan selvfølgelig være rømt, og de 40 Procent maa opfattes som et Minimaltal. Forklaringen paa dette enormt høje Tal ligger vel for største Delen i den ejendommelige Sammensætning af Befolkningen; en meget stor Del af Barnefædrene var Søfolk, som havde særlig let ved at fjærne sig. Ogsaa i andre Kirkebøger træffer man jævnlig Notitser om, at de udlagte Fædre var rømt, men langtfra i saa kolossalt et Omfang.

Naar de ugifte Mødre skulde udlægge Barnefædre, skød de sig jævnlig ind under, at de var taget med Vold, paa Landevejen, paa Marken eller hyppigere i Skoven, og mest af Ryttere eller andre Fremmedfolk, de ikke kendte. I Svenskekrigens Tid var saadanne Forklaringer overordentlig almindelige, men ogsaa sidenhen forekommer de. Blev udlagt »en Karl, som hun ikke vidste Navn paa, men af ham blev voldtagen i Skoven«⁸²⁾; »blev udlagt en uden Navn, som tog hende med Vold, der hun gik . . . en Morgen tidlig i Skoven«⁸³⁾; »var hendes Bekendelse . . . at en Karl kom til hende i en graa Kjortel ridendes paa en hvid Hest . . . paa Marken og der voldtog hende, og hans Navn vidste hun ikke«⁸⁴⁾. Ganske vist udtaler Præsten ofte sin Tvivl om disse Forklaringers Korrekthed, og

vistnok ikke sjælden med god Grund. Thi meget hyppig viste det sig, at Pigen ved nærmere Eksamination maatte lade Forklaringen falde: »Blev sagt af Kvinden, at hun var voldtagen i Skoven; dog siden blev udlagt af hende selv, at Peder, som tjente Peder Møller, var Fader«⁸⁵); »udlagt til Barnefader i Fødslen og ved Daaben en Rytter, som skulde voldtaget hende . . . men var Løgn, som siden befandtes, at hun udlagde en anden i Skriftemaal«⁸⁶). Alligevel bliver der saa mange Tilfælde tilbage, at man trygt tør antage, at Voldtægt har været en ingenlunde ualmindelig Forbrydelse indenfor Datidens Befolkning — stærkt impulsiv som den vel i det hele har været af Naturel. Hyppigst forekom dette Tilfælde paa Landet, om der end ogsaa træffes en Del Eksempler fra Byerne. Saaledes i Nikolai Sogn i København, hvor en fattig Soldaterkone, hvis Mand i flere Aar havde været borte, »sagde sig at være besøvet . . . i en Kælder under sal. Hr. Iver Krabbes Gaard ud til store Færgestræde af en Soldat . . . som skal have nødt hende til, som hun sagde, at drikke sig drukken og siden skændet hende«⁸⁷). Et Modstykke til dette uhyggelige Optrin er følgende lille Landsbyhistorie fra Lolland: »Jens Hansøn, Bømand . . . vilde voldtage i Højby Skov en Pige . . . og der han ikke kunde faa Bugt med hende, fordi hun var ham for stærk, da tog han nogle Pund Garn fra hende og tog det hjem med sig, hvilket han dog maatte anden Dagen derefter levere hende igen i mange godt Folks Nærværelse«⁸⁸).

Blandt de Forbrydelser, der særlig er knyttede til den illegitime Børneavl, har jeg ikke truffet et eneste tydelig karakteriseret Tilfælde af Fosterfordrivelse, uagtet et saadant, om det var blevet opdaget, utvivlsomt vilde have fundet sin Plads, i hvert Fald i de fyldigere Kirkebøger. Derimod har Barnemord ikke været helt

sjældne. Eksempler forekommer i Kirkebøger fra forskellige Egne af Landet. I et sjællandsk Landsogn omtales et dødfundet Barn, hvis Moder rømte, »der hun det havde ombragt og henlagt paa Sneslev Kirkegaard«⁸⁹); i et falstersk en Kvinde, som »blev dømt fra sit Liv, fordi hun myrdede Barnet«⁹⁰); i et jysk en Pige, der »rømte . . . bort for BARNEDRAB og MORD, hun havde beganget med sit eget Foster«⁹¹); i København halshuggedes en gift Kone, der »avlede Barn i Horeri og myrdede det«⁹²); i Helsingør en Kvinde, »fordi hun havde skaaret Halsen af en liden Pige«⁹³). En ikke ringe Del af de mange Ihjelligelser af Smaa-børn maa sikkert ogsaa opfattes som bevidste Barne-mord. Hyppigere er det dog vistnok hændt, at Moderen rømte bort og lod sit Barn blive — »Moderen til Barnet vigede straks bort«⁹⁴); »et fattigt Pigebarn . . . Moderen løb fra«⁹⁵); »et uægte Barn, som var den røde Marens, som hun forløb og forlod«⁹⁶); saadanne og lignende Notitser forekommer rundtomkring og naturligvis i særlig stort Tal, hvor det er vandrende Tiggerkvinder, Talen er om — eller at hun fødte i Dølgemaal og lagde Barnet fra sig. Hittebørn omtales jævnlig; oftest har Moderen vistnok søgt at anbringe sit Barn et Sted, hvor det var rimeligt, at det snart vilde blive fundet, og særlig har hun foretrukket Kirken og Kirkegaarden⁹⁷); undertiden blev Barnet dog fundet andre Steder, i et Ellekrat⁹⁸) eller en Svinesti⁹⁹). Paa Landet blev saadanne Børn opfostrede »ved Almisser og godt Folks Hjælp«¹⁰⁰), i Byerne blev de overlevede til Fattigforstanderen; fra Prædikestolen rettedes der Opfordring om at meddele enhver Oplysning, som kunde lede paa Spor efter Moderen¹⁰¹).

8. Dødfødsler.

Dødfødslernes Hyppighed kan kun for et stærkt begrænset Antal Sogne med nogen Sikkerhed bestemmes; i Almindelighed er de dødfødte Børn højst skødesløst noterede i Kirkebøgerne. Kun for 15 Sogne¹⁾ har jeg ment at finde saa konsekvente Angivelser, at der var Grund til at tillægge dem Værdi som et virkeligt Udtryk for Forholdet. Selvfølgelig er der en Mulighed for, at ogsaa her enkelte Tilfælde er blevet forbigaaede; paa den anden Side kan der imidlertid ogsaa i Udtogene have indsneget sig enkelte Tilfælde, hvor Barnet vel var levendefødt, men døde umiddelbart efter Fødslen, Tilfælde, som planmæssig burde have været udeladt. Under Forudsætning af, at disse to Fejlkilder ophæver hinanden, finder man af 3665 Fødsler ialt 175 Dødfødsler eller 4,₈ Procent. Det er nøjagtig det samme Forholdstal, som ved en tidligere Undersøgelse²⁾ er fremgaaet for de sjællandske Landdistrikter i det 17. Aarhundredes anden Halvdel, medens Tallet for det 18. Aarhundredes første Halvdel synes at have været lidt større. I Aarene 1896—1900 var det netop halvt saa stort: 2,₄ Procent; men endnu i Begyndelsen af det 19. Aarhundrede var den tilsvarende Procent over 4.

---

9. Forholdet mellem Dreng- og Pigefødsler.

En Fordeling af Fødslerne efter Børnenes Køn viser den samme Overvægt for Drengfødsler som i vore Dage. Fra Fødselslisterne for en Del Sogne, saavel i Byerne som paa Landet¹⁾, har jeg optalt ialt 18,875 levendefødte Børn, deraf 9617 Dreng og 9258 Piger;

for hver 100 Piger er der altsaa blevet født 104 Drengene. De faa Tilfælde, hvor Børnenes Køn ikke er opgivet, spiller i denne Sammenhæng ingen Rolle; de udgør kun c. $\frac{1}{2}$ Procent af alle Tilfælde, og selv om de — hvad der iøvrigt er ganske usandsynligt — overvejende samlede sig paa det ene af de to Køn, vilde deres Fraværelse altsaa ikke forrykke det virkelige Forhold. Nøjagtig det samme Forholdstal fremgaar ved en Optælling af de københavnske Kirkebøger for det 17. Aarhundrede³). Tallet er en Smule lavere end i vor Tid; i Aarene 1896—1900 var det 105 for hver 100; Afvigelsen kan vistnok forklares som en Følge af Datidens højere Dødfødselshyppighed (og Dødelighed i den spædeste Alder — idet en Del levendefødte, men udøbte Smaabørn ikke er kommet med) hvad der vel ligesom i vor Tid særlig maa have virket til Formindskelse af de levendefødte Drengbørns Tal.

10.

Dobbeltfødsler. De fødende Kvinders Alder.

Til en Statistik over Dobbeltfødslernes Hyppighed foreligger der i Kirkebøgerne et stort og let tilgængeligt Materiale. De nedenstaaende Tal er hentede fra 13 Købstad- og 100 Landsogne¹), som repræsenterer alle forskellige Egne af Danmark. De er fremkomne ved en simpel Optælling, uden Hensyn til Forældrenes Civilstand og sociale Stilling. Men de omfatter kun Levendefødsler; Dødfødslerne har overalt maattet holdes udenfor Betragtning, og til Tvillingfødsler er kun regnet saadanne, hvor begge de fødte Børn er opført som levendefødte.

Resultatet af Optællingen er dette:

	Levende- fødsl- ialt	Deraf			Levende- fødte Børn ialt	Deraf født i Fler- fødsel	i Proc.
		Enkelt- fødsler	Tvill.- fødsel.	Trill.- fødsel.			
Byer	8,217	8,086	130	1	8,349	263	3, ₁₅
Land	20,142	19,868	270	4	20,420	552	2, ₇₀
Ialt.	28,359	27,954	400	5	28,769	815	2, ₈₃

Fra den moderne Fødselsstatistik kan der ikke direkte hentes Tal til Sammenligning. I Aarene 1896—1900 var 1,₃₆ Procent af Fødslerne Dobbeltfødsler, og 2,₆₇ Procent af Børnene kom til Verden ved Dobbeltfødsel. Disse Tal har imidlertid et helt andet Indhold end Tallene fra det 17. Aarhundrede, idet de i sig indeholder Dødfødslerne, som vi i Kirkebogsudtogene har maattet se bort fra. Et Tilfælde, hvor det ene Barn er levendefødt, det andet dødfødt, optræder det ene Sted som Tvillingfødsel, det andet Sted som Enkeltfødsel; et Tilfælde, hvor begge Børnene er dødfødte, optræder det ene Sted som Tvillingfødsel, men gaar det andet Sted helt ud af Betragtning. Allerede paa Grund af denne forskellige Inddelingsmaade, og end mere paa Grund af den enormt høje Dødfødsels-hyppighed blandt Tvilling- og Trillingfødsel, bliver da de Tal, der fremgaar af den moderne Statistik, altfor høje til at kunne sidestilles med dem, der fremgaar af de gamle Kirkebøger. Til de 2,₈₃ Procent i det 17. Aarhundrede svarer altsaa et Tal for det 19. Aarhundredes Slutning, som i hvert Fald er langt lavere end de 2,₆₇. Gaar man ud fra, at Dødfødselshyppigheden ved Flerfødsler er godt 4 Gange saa stor som ved Enkeltfødsler²⁾, og beregner man ud fra denne Forudsætning Antallet af Tilfælde, hvor begge de fødte Børn i vore Dage maa antages for levendefødte, finder man, at Forholdstallet synker fra 2,₆₇ til c. 2,₂ Procent.

Under Hensyn til dels de levendefødte, men udøbte Smaabørn, som ikke er blevet indført i Kirkebøgerne, og dels Datidens overordentlig høje Dødfødselshyppighed, kan man vistnok i dette sidste Tal se et Udtryk, der snarest er for højt til at stilles op imod det Tal, vi har konstateret for den undersøgte Periode: 2,83. Eller med andre Ord: Dobbeltfødslernes Antal har i det 17. Aarhundredes anden Halvdel været langt højere end ved det 19. Aarhundredes Udgang, mindst c. 30 Procent højere. Afvigelsen er i hvert Fald saa stor, at den kun kan forstaas som et Udslag af dybtgaaende fysiologiske Forskelligheder.

Nogen fyldestgørende Forklaring paa denne ejendommelige Forskel er det vel endnu næppe muligt at give. Der er, efter den moderne Statistik at dømme, en utvivlsom Forbindelse mellem Mødrenes Alder og Udsigten til Flerfødsler, saaledes at disse optræder hyppigere blandt ældre end blandt yngre fødende Kvinder. Til Bestemmelse af Mødrenes Alder i Fødselsøjeblikket er det imidlertid umuligt at fremdrage tilstrækkeligt Materiale af Kirkebøgerne. Kun for et enkelt Sogn³⁾, hvor der findes gode Fødselslister, udførlige Biografier over de afdøde Personer og et Mandtal med nogenlunde omhyggelige Aldersangivelser for den ved Periodens Begyndelse tilstedeværende Befolkning, har jeg ment at turde anstille en Beregning. For 230 gifte fødende Kvinder viser Gennemsnitsalderen ved Fødslen sig at være 33,2 Aar, medens den i Slutningen af det 19. Aarhundrede i de danske Landdistrikter kun er 31,3 Aar. Tydeligere fremtræder Afvigelsen, naar man sondrer efter Aldersklasser og samtidig beregner den Fordeling, der ud fra Nutidsforholdet vilde være at vente. Af de 230 Kvinder var nemlig ved Fødslen

	eft. Erf.	eft. Ber.
und. 25 Aar	17	41
25—30 —	55	64

	eft. Erf.	eft. Ber.
30—35 Aar	58	58
ov. 35 —	100	67

Tallene er smaa og kan være beherskede af tilfældige Indflydelser; indtil videre peger Afgivelserne imidlertid i den Retning, hvor man paa Forhaand venter at finde Forklaringen til det store Antal Dobbeltfødsler — i Retning af en forholdsvis høj Alder for de fødende Kvinder, hvad enten nu dette skyldes en længere Varighed af Frugtbarheden eller et senere Begyndelsestidpunkt for Børneavlen.

Efter de fødte Børns Køn fordeler Tvillingfødslerne sig paa følgende Maade:

2 Dreng	.....	131	Fødsler
1 Dreng og 1 Pige		146	—
2 Piger	.....	123	—

Ganske som i vore Dage er altsaa Fordelingen paa de tre Kombinationer omtrent ligelig. I de 5 Trillingfødsler blev der ialt født 7 Dreng og 8 Piger. I Tvilling- og Trillingfødslerne tilsammen fødtes altsaa 415 Dreng og 400 Piger.

11. Fødslernes Fordeling efter Aarstider.

Før man kan undersøge Aarstidernes Indflydelse paa Fødselshyppigheden, er der en teknisk Vanskelighed at overvinde. Det er kun i ganske enkelte Kirkebøger, at Fødselsdagen nogenlunde konsekvent er indført; som Regel har man kun Angivelser af Daabsdagen. For at kunne benytte disse Angivelser har jeg fra et mindre Antal Sogne¹⁾, hvor Tidspunktet saavel for Fødsel som for Kirkedaab er oplyst, foretaget en Optælling af Afstandene. I tilsammen 686 Tilfælde viser det sig, at Afstanden gennemsnitlig var 5,9 Dage; i

342 Tilfælde blev Barnet bragt til Kirken senest 5 Dage, i 255 Tilfælde mellem 6 og 8, i 79 Tilfælde mellem 9 og 14, i 10 Tilfælde over 14 Dage efter Fødslen. Beregner man altsaa Fødselstidspunktet ved at gaa 6 Dage tilbage forud for Kirkedaaben, vil det svare til det virkelige Forhold; de enkelte Fejl, der ved Maanedes- eller Kvartalsskifter kan fremkomme, bliver uden al praktisk Betydning. Ligeledes har jeg ved en Række spredte Optællinger fundet, at ved Hjemmedaab bør Fødselstidspunktet henlægges til den foregaaende Dag.

Reducerer man Daabsopgivelserne paa denne Maade, finder man en Fordeling af Levendefødslerne, saaledes som nedenstaaende Tabel viser. I de tre første Kolonner er Tallene angivet for samtlige Levendefødsler, saavel indenfor som udenfor Ægteskab²⁾; i de tre sidste Kolonner er Levendefødsler udenfor Ægteskab³⁾ opført særskilt. Maanederne er ligesom tidligere gjort lige lange, regnede til 31 Dage hver.

	Samtl. Levendefødsler			Levendef. ud. Ægtesk.		
	Byer	Land	Ialt	Byer	Land	Ialt
Januar ...	399	953	1,352	112	125	237
Februar ..	504	1,098	1,602	125	131	256
Marts	468	1,178	1,646	125	152	277
April	408	1,023	1,431	97	113	210
Maj	421	813	1,234	92	122	214
Juni	354	818	1,172	101	127	228
Juli	384	795	1,179	68	78	146
Avgust ..	395	846	1,241	69	67	136
September	427	931	1,358	84	117	201
Oktober	407	911	1,318	73	80	153
November	414	833	1,247	104	116	220
December	435	889	1,324	105	100	205
Ialt ...	5,016	11,088	16,104	1,155	1,328	2,483

En Studie over de første Kolonner viser, at der, som det var at vente, hersker nogen Overensstemmelse mellem Vielsernes og Fødslernes Fordeling. Flod og Ebbe i Vielsernes Tal følges til en vis Grad efter 9—10 Maaneders Forløb af en lignende, om end selvfølgelig langt svagere Bølgebevægelse. Til det høje Vielsestal i Maanederne April—Juni svarer et højt Fødselstal i Maanederne Januar—April; de faa Vielser i Avgust ledsages af faa Fødsler i Maj—Juni; derimod har Vielsernes Efteraarsmaksimum intet tilsvarende Sommermaksimum af Fødsler; tværtimod ligger Fødselstallet i Juli—September lidt under det gennemsnitlige. Her har andre, modvirkende Faktorer været paa Spil.

Et Blik paa de sidste Kolonner, hvor Vielsestidspunkternes Indflydelse ikke er tilstede, antyder Arten af disse Faktorer. Her, indenfor de illegitime Fødsler, finder man et overordentlig højt Tal i Aarets første Fjerdedel og et overordentlig lavt i Aarets tredje Fjerdedel, henholdsvis 31 og 19 Procent; eller med andre Ord: Undfangelseshyppigheden har været særdeles stor i Foraarsmaanederne (April—Juni), særdeles lille i det sene Efteraar (Oktober—December). I denne de klimatiske Paavirkningers Bølgegang maa Forklaringen søges til, at samtlige Sommerfødsler er saa faa, uagtet Efteraarsvielserne er saa mange; det rent sociale Moment, Vielseshyppigheden, er her blevet bortnivaleret af det fysiologiske Moment: Kønslivets svagere Funktion i Efteraaret.

En Sammenligning mellem de illegitime Fødslers Fordeling dengang og nu er af ikke ringe Interesse. Ved en saadan maa det imidlertid erindres, at man i det 17. Aarhundrede endnu benyttede den julianske Kalender; Datidens Tidsregning falder saaledes ikke helt sammen med Nutidens. For at bringe større Overensstemmelse tilveje har jeg omregnet Materialet

efter den gregorianske Kalender ved at flytte Tredjedelen af hver Maanedes Fødselstal over til den følgende Maaned. Sammendrager man dernæst Tallene kvartalsvis og beregner den Fordeling, der var at vente ud fra Fordelingen i Aarene 1895—1900, finder man følgende Antal illegitime Fødsler:

	eft. Erfar.	eft. Beregn.
Jan.—Marts	746	643
April—Juni	668	646
Juli—Septbr.	492	586
Oktbr.—Decbr.	577	608
Ialt.	2483	2483

Som man ser, har Bølgebevægelsen dengang haft omtrent den samme Retning som i vore Dage — at Maksimum synes at have ligget lidt tidligere paa Aaret end nuomstunder, kan der efter den Maade, hvorpaa vi har maattet flytte om med Materialet, næppe tillægges nogen Betydning. Men Bevægelsen tegner sig — ligesom iøvrigt ogsaa blandt de legitime Fødsler — langt skarpere end i vore Dage, Afvigelserne svinger langt voldsommere ud fra Gennemsnittet. De fysiologiske Ejendommeligheder, der bestemmer Fordelingen paa de forskellige Aarstider, det menneskelige Kønslivs Modtagelighed for klimatiske Indflydelser, har virket ganske anderledes intensivt; man har i en helt anden Grad end nu været Naturbørn.

12. Dødeligheden blandt Voksne.

Til at bestemme Dødelighedens Styrke blandt Voksne tyder Kirkebøgerne ikke Materiale. I adskillige Sogne kan man ret let finde Dødsfaldenes Fordeling paa de forskellige Aldersklasser, men man véd intet om, til hvor stort et Tal af levende Personer i den enkelte Aldersklasse Dødstallet svarer. De Forsøg, jeg har gjort paa at finde en Sammenligningsbasis, er alle slaaet fejl. Det laa saaledes nær at foretage en Individualsammenligning mellem Dødsfaldene i en Række Sogne, hvor Dødslisten er særlig nøjagtig og indeholder gode Aldersangivelser, og Fortegnelsen over de jordbesiddende Landboere, som den kan fremdrages af Matriklerne fra 1664 og 1688; som Prøve valgte jeg de to Sogne Bringstrup og Benløse ved Ringsted; men det viste sig, at af 66 Mænd fra 1664 var det kun muligt med Sikkerhed at identificere de 40; Resten har enten skjult sig under andre Benævnelser eller er flyttet bort. Selv i Sørbymagle Sogn, hvor der fra 1645 findes et Mandtal med ret nøjagtige Aldersangivelser, og hvor Dødslisten for de følgende 40 Aar er fortræffelig, gav en Undersøgelse intet Udbytte, ikke engang naar den indskrænkedes til udelukkende at omfatte Gaardmænd og Gaardmandskoner i Alderen fra 40 Aar og opefter, altsaa Personer, for hvem Omflytningen kun kan antages at spille en ringe Rolle.

Denne Vej er da absolut ufremkommelig. Til en Undersøgelse over dette Forhold maa Materialet hentes andetsteds.

Fra et mindre Antal Kirkebøger¹⁾ kan det ved en omhyggelig Bearbejdelse udfindes, hvor stor en Del af de fødende Kvinder der døde i Barselseng eller i hvert Fald saa tidlig efter Fødslen, at de ikke naaede at blive introducerede. Der fandt ialt 2938 Levendefødsler Sted, hvoraf de 36 krævede Moderens Liv, men desuden døde der mindst 24 Kvinder uforløste eller med dødfødte Børn. Lægger man til Levendefødslernes Antal det beregnede Antal af samtlige Dødfødsler, finder man en Mortalitet af c. 2 Procent. Skønt dette Tal selvfølgelig kun med grov Tilnærmelse angiver det virkelige Forhold, viser det dog tydelig, at Dødsfaren har været langt større end i vor Tid, mindst dobbelt saa stor; i vore Dage er den tilsvarende Procent kun godt $\frac{2}{3}$.

Blandt de dødbringende Ulykkestilfælde havde et stort Antal, vistnok det overvejende Flertal, sin Aarsag i Skovenes forsømte Tilstand, i de Masser af raadne og faldefærdige Træer, de rummede. Rundtom finder man i Kirkebøgerne Notitser om, at en Person er »slagen ihjel af et Træ«. Undertiden er der mere detaillerede Skildringer af de ulykkelige Hændelser, og man skelner da tre forskellige Former: Dels — og det var det hyppigste Tilfælde — skete det ved Træfældning, at Træet eller en Gren af det styrtede ned over Manden og knuste ham: »blev slagen ihjel af et Træ, der væltede paa hannem, da han skar Sav«²⁾, »han blev knuset og trykt af en Gren, som han hug«³⁾; dels var det ved Nøddeplukning, at en Mand faldt ned: »faldt ned af en Hessel, som de skulde sanke Hovnødder, og slog sig ihjel«⁴⁾; dels var det et Træ,

som blæste om og dræbte en Forbipasserende: »blev uformodenlig slagen ihjel af et stort Træ, som med Slæden væltede om paa hannem«⁵).

Selv mord forekom i det 17. Aarhundrede utvivlsomt langt sjældnere end i vor Tid. Nuomstunder er af hver 300 Dødsfald omtrent 2 Selvmord; i de Kirkebøger, jeg har gennemgaaet, hvor flere Hundrede Tusinde Dødsfald er registrerede, har jeg i knap en Snes Tilfælde fundet Selvmord angivet som Dødsarsag. Og dog tør det sikkert antages, at enhver saadan Begivenhed er blevet udtrykkelig bemærket i Kirkebogen — om end undertiden i evfemistiske Vendinger: »død i urolige Tanker« el. lign.; Selvmorderens Lig maatte ikke begraves i indviet Jord, uden hvor det kunde bevises, at han havde handlet i Sindsforvirring; enhver tvivlsom Hændelse gav Anledning til officiel Ransagning, Forhør og mange Skriverier.

Saa svag Selvmordshyppigheden ogsaa har været, faar man dog en Følelse af, at hvor den optraadte, har den jævnlig haft en »epidemisk« Karakter. Paa Steder, hvor der Snese af Aar igennem ikke træffes et eneste Selvmord, kan det hænde, at der med ganske kort Tids Mellemrum forekommer flere Tilfælde⁶).

Blandt Motiverne nævnes hyppigst Sygdom og dermed følgende Sindsforvirring. Man kan dog næppe tillægge denne Angivelse nogen faktisk Betydning; det var en Kærlighedens Kaabe, hvormed der dækkedes over den begaaede Synd. I næsten alle Tilfælde, hvor en Person havde berøvet sig selv Livet, blev der af Øvrigheden givet Tilladelse til, at Begravelsen maatte finde Sted paa Kirkegaarden, da den afdødes Slægt og Venner havde bevist, at Begivenheden maatte være foregaaet »i Vildelse«, »udi Forstyrrelse«, »udi Melankoli«, eller havde »ført et Thingsvidne, at hun var syg af en hidsig Sygdom og i Raseri omkom sig selv«⁷).

Ellers blev Selvmorderens Lig »slæbt ud af Rakkeren og jordet paa Galgebakken«⁸⁾.

Fattigdommen synes at have været den hyppigste virkelige Aarsag. En karakteristisk Skildring forekommer i Kirkebogen for Sørbymagle i Biografien af en i Aaret 1665 afdød Gaardmand: »Flittig og arbejdsom; til Agters i de svenske Aar; siden for Skat og Tynges Skyld falden i Melankoli; slaar sig selv den 2. Avgust 1662 i Marken med en Le over Bugen og Armbugten, i Mening at ville dræbt sig selv. Blev af Præsten, som betalte Badskæren det første Baand, lokket og nødt til at lade sig forbinde; havde røvet den største Del af Blodet og røvet af Livet paa sig en Del af *Peritonæo*; kom dog for den Skade til Rette igen; beholdt siden en Del af de melankoliske Tanker og haanedes ved Mennesken længe; skyede for den Aarsag Kirken, ihvor han anderledes blev formanet at gøre etc.; blev syg den 15. Februar *circ.*; lod sig bevæge til efter nogen Undskyldning at lade sig berette; annammede dog Sakramentet med Andagt og Glæde«⁹⁾. Fortvivlelse over Nød og Elendighed har vel ogsaa været Motivet, hvor Selvmorderen var en Karl, »som paa den Tid ikke havde nogen Tjeneste«¹⁰⁾, en forladt Kone, hvis Mand var rømt for Tyveri¹¹⁾, en vandrende Tiggerske, som nys var blevet Moder til et dødfødt Barn¹²⁾, eller en Vagabond, om hvem »det blev befundet, at han var afsindig og meget elendig i mange Aar«¹³⁾.

I 17 Tilfælde, hvor 11 Mænd og 6 Kvinder fuldbyrdede eller forsøgte Selvmord¹⁴⁾, er Aflivelsesmaaden tydelig karakteriseret. Skarpt Redskab var Midlet i 9 Tilfælde, Drukning i 5, Skydning, Nedstyrtning (fra Vindue) og Hængning hver i 1 Tilfælde. Denne Fordeling er ejendommelig. Hængning, som i vore Dage er Dødsmaaden i 3 Tilfælde af hver 4, var dengang aabenbart meget sjælden; skarpt Redskab, der nu kun

forekommer i 1 Tilfælde af hver 75, var dengang meget almindeligt. Paa begge disse Punkter er Afgangen, trods Materialets ringe Omfang, saa betydelig, at den giver Udtryk for virkelig ændrede Forhold; Frygten for at se Blod har været mindre, Frygten for Kvælning større end nuomstunder.

---

13. Børnedødelighed.

Medens man ikke fra Kirkebøgerne kan fremdrage nogen Oplysning om Dødeligheden i Befolkningen som Helhed eller blandt voksne Mænd og Kvinder i Særdeleshed, indeholder de derimod Stof til en ret nøjagtig Bestemmelse af Børnedødeligheden. Dette har hidtil været et ganske ukendt Forhold. At Døden krævede langt flere Ofre blandt Smaabørn dengang end i vore Dage, slutter man paa Forhaand ud fra en almindelig Betragtning af Datidens hygiejniske og sanitære Tilstande, ligesom ogsaa Tallene viser sig at stige, jo længere man gaar tilbage i det 19. Aarhundrede — men hvor stor var Forskellen mellem dengang og nu, og hvorledes ytrede den sig i sine Detailler, blandt Drengene og Piger, i Byerne og paa Landet, indenfor de enkelte Aldersklasser?

Kilderne til Besvarelsen af disse Spørgsmaal er en Række Kirkebøger med Fødselslister, der er saa omhyggelig ført, og med Dødsliste, i hvilke de afdøde Personers Alder er saa nøjagtig angivet, at man er i Stand til at følge hvert enkelt Barn fra Fødslen fremefter og identificere det, naar det indenfor en vis Tids Forløb, t. Eks. inden 10 Aar, er afgaaet ved Døden. Fordeler man dernæst de afdøde Børn paa snævrere

Aldersklasser, kan Dødelighedsbrøken simpelthen aflæses for hver enkelt Aldersklasse ved at dividere Tallet paa Aldersklassens Dødsfald med Tallet paa de ved dens Begyndelse tilstedeværende Individuer. Simplest opstilles det indsamlede absolute Talmateriale under Form af en Overlevelsestabel, hvis Udgangspunkt er det forefundne Antal levendefødte Børn, og hvis følgende Zifre fremkommer ved Fradrag af det i hver af de foregaaende Aldersklasser indtrufne Antal Dødsfald*). Paa Grundlag af en saadan Opstilling er man i Stand til at foretage alle yderligere Beregninger over Forholdets Enkeltheder og drage Sammenligningslinjer med Nutiden.

Før vi gaar over til en Fremstilling og Betragtning af de indvundne Tal, maa vi gøre Rede for en Del Vanskeligheder, som man møder ved Indsamlingen af Stoffet, men som man ved en tilstrækkelig varsom Behandling kan gøre nogenlunde uskadelige.

Af underordnet Betydning er det, at man i Almindelighed ikke har direkte Opgivelser om Fødsels- og Dødsdatoen, men kun om Daabs og Begravelsesdatoen. Ved at beregne de gennemsnitlige Afstande fra Fødsel til Daab og fra Død til Begravelse i saadanne Kirkebøger, hvor Opgivelser herom foreligger, og ved i de øvrige Kirkebøger at reducere de opgivne Datoer med disse Afstande, kan denne Hindring forholdsviis let overvindes. Det Antal Dage, der i Gennemsnit forløb, hvor Barnet blev kirkedøbt, er ovenfor beregnet til 6, hvor Barnet blev hjemmedøbt, til 1. Paa samme

---

*) Som en Kuriositet kan det her bemærkes, at denne Udnyttelsesmaade af Kirkebøgernes Fødsels- og Dødslistes til Beregning af en Overlevelsestavle ikke har været Samtiden ukendt. En fynsk Præst har paa et Blad i Kirkebogen¹⁾ indført et Udtog af John Graunts *Observations upon the Bills of Mortality*: efter saa og saa lang Tids Forløb er der af 100 Børn saa og saa mange tilbage. Selv afholder han sig dog fra ethvert Eksperiment.

Maade har jeg for to sjællandske Landsogne²⁾ optalt 637 Tilfælde, hvor saavel Døds- som Begravelsesdagen er angivet; Gennemsnitsafstanden er her 2,₃ Dage, og da Afstanden i 418 Tilfælde — omtrent to Tredjedele af samtlige — var højst 2 Dage, medens den kun i 9 Tilfælde var over 7 Dage, vil en Reduktion med 2 Dage kun yderst sjælden føre til større Afvigelser fra det rette. Kun ganske enkelte Eksempler forekommer paa en længere Afstand, og da vistnok altid paa Grund af stræng Frost, der gjorde det umuligt at faa Graven gravet: »for Vinterens Haardheds Skyld, at det ej før kunde komme i Jorden«³⁾, »for Frosts Skyld kunde ikke komme i Jorden«⁴⁾, og ethvert saadant Tilfælde er sikkert, netop paa Grund af sin abnorme Karakter, blevet udtrykkelig anmærket i Kirkebogen. Hvor kun Tidspunkterne for Daab og Begravelse findes nævnt, bør man altsaa ved Kirkedaab forøge Afstanden med 4 Dage, ved Hjemmedaab formindske den med 1 Dag, for at finde den gennemsnitlig rigtige Livsvarighed. Mulige Fejl vil iøvrigt kun i forholdsvis faa Grænsetilfælde faa nogen praktisk Betydning; undersøges Børnedødeligheden for Aldersklassen 3—6 Maaneder, er det saaledes ganske ligegyldigt, om et Barn i Dødsøjeblikket var 150, 140 eller 160 Dage gammelt.

Langt alvorligere Betænkelse vækker det, at man paa Kirkebøgernes Tilgangsside som Regel kun træffer de døbte Børn, ikke samtlige de levendefødte. Smaabørn, der døde før Daaben, nævnes ganske vist hyppig, men sjælden med fuld Konsekvens, og selv hjemmedøbte Børn, der ikke naaede at blive fremstillede i Kirken, er til Tider forbigaaede. Hvorvidt en Kirkebog, trods denne Mangel, er brugbar, beror paa Nøjagtighedsgraden af dens Begravelsesprotokol. Hvor en indgaaende Prøvelse giver overvejende Sandsynlighed for, at ethvert afdødt Barn er blevet indført her, selv om det kun havde levet ganske kort efter Fødslen,

kan Fødselslisterne suppleres herfra, og man kan saaledes opstille en udtømmende Fortegnelse over samtlige i Sognet levendefødte Børn. Hvor derimod heller ikke Begravelsesprotokollen er komplet, hvor den gør Indtryk af at være sjuksket ført, eller hvor man træffer Eksempler paa, at spæde Børn, der i Daabslisten angives at være døde umiddelbart efter Hjemmedaaben, er forbigaaede i Fortegnelsen over de Begravede, dèr maa selvfølgelig hele Materialet lægges til Side som ubrugeligt.

Jævnlig kan ogsaa Studier over Begravelseslisterne afsløre graverende Fejl i Fødselslisterne, som ellers vilde have unddraget sig Opmærksomheden. Saaledes finder man undertiden større Børn nævnt blandt de Døde, medens de ikke genfindes blandt de Døbte, uagtet Forældrene bevislig boede i Sognet, paa den Tid Børnene kom til Verden; de maa altsaa være blevet forbigaaede, medens de planmæssig skulde have været medtagne, og blot et enkelt saadant Tilfælde gør det højst betænkeligt at benytte Kirkebogens Oplysninger; man maa gaa ud fra, at ogsaa andre Børn kan være blevet født og have naaet en højere Alder uden at være kommet ind paa Fødselslisterne. Ofte har Grænserne mellem brugeligt og ubrugeligt Materiale maattet trækkes efter et Skøn; jeg har ikke ment, at enkelte Skrivefejl var i Stand til at diskvalificere en iøvrigt fortræffelig Kirkebog; heller ikke har jeg ment at burde forbigaa en Kirkebog, som helt eller delvis er Afskrift efter en ældre, naar den ved en indgaaende Kontrol viser sig korrekt og fuldstændig, medens jeg ellers har stillet mig dobbelt kritisk overfor Afskrifterne. Som Helhed tror jeg, at de tilvebragte Tal fra Kvalitetens Side tilfredsstillende enhver rimelig Fordring; de Fejl, der altid er uundgaaelige i saa stort et Materiale, er indskrænkede til saa ringe et Omfang, at de næppe kan øve nogen kendelig Virkning.

Dog maa det stadig erindres, at Tallene for den allerspædeste Alder vistnok er lidt for smaa, idet en Del af de Smaabørn, der døde før Daaben, er blevet udeladt. Deres Antal har dog sikkert været meget ringe. Thi overalt, hvor et nyfødt Barn syntes svagt, blev det straks døbt. Frygtede man, at det skulde dø, før Præsten kunde hentes, besørgede Jordemoderen eller en tilstedeværende Mandsperson Handlingen: »Som det i Fødslen var i Livsfare moksen forkommet, døbte Jordemoderen . . . det, af Frygt at det uden Daab skulde have bortdød, om Præstens Hentelse skulde have været forøvet«⁵⁾; »som døde straks efter Fødslen, blev dog døbt af Jordemoderen, af Aarsag at noget Mandfolk kunde ej komme saa snart dertil«⁶⁾; ofte har Frygten vist sig ugrundet, og man træffer blandt de i Kirken fremstillede Børn saadanne, »som tilforn var døbt af Jordemoderen«⁷⁾. Eller, hvor ingen af de tilstedeværende dristede sig til selv at foretage Daabs-handlingen, tog en af Kvinderne det nyfødte Barn paa Armen og skyndte sig til Præstegaarden; meget hyppig fandt »Hjemmedaaben« Sted her, og undertiden skildrer Præsten, hvordan der kommer en Kvinde med et Barn en »Aften sildig og uformodelig, der jeg var i Seng . . . og klagede sig ynkelig for Daab til Bar-net, som var helt svag og agtendes ikke til Livet«⁸⁾ — en Fremgangsmaade, der selvfølgelig har virket med til at fremme Dødeligheden blandt de spæde Børn. Hvor et Barn opføres som død udøbt, ledsages Noten ofte af en svær Bebrejdelse imod Forældrene eller Jordemoderen. Undertiden ser man en Kone blive stedet til offentlig Absolution, »fordi hendes lille Barn for hendes Forsømmelse kom ikke til Daaben, førend det døde«⁹⁾; undertiden skildrer Kirkebogen Forældre-nes Anger over deres Uagtsomhed, som i følgende barokke Notits: »græde og sørge de storligen derfor og

bade Gud om Naade og Forladelse etc.; Gud være dem naadig; Kirken til ringe Penge«¹⁰).

Saaledes har Antallet af Tilfælde, hvor levendefødte Børn er blevet forbigaaet, fordi de ikke naaede at komme til Daaben, rimeligvis været ret ringe. Og den Fejlkilde, som heraf flyder, kan tilmed — hvor det gælder en Sammenligning mellem Datidens og Nutidens Børnedødelighed — afledes, naar man begrænser Sammenligningsfeltet t. Eks. til Børn over 1 Maaned. Undersøger man, hvor mange Procent af de nyfødte Børn der døde inden 1 Maanedsalderen, maa man stadig mindes, at Tallet sandsynligvis er lidt for lavt; undersøger man derimod, hvor mange Procent af 1 Maanedsbørn der døde inden 3 Maanedersalderen, tør man vente at faa et fuldt korrekt Tal.

Herved undgaas tillige den Fejl, som kan flyde af, at Smaabørn i enkelte Tilfælde er blevet begravet uden Præstens Vidende og derfor ikke findes i Protokollerne. Der nævnes Eksempler paa, at saadanne Begravelser har fundet Sted; som Regel har dog vel Præsten siden erfaret det og indført det i Kirkebogen. Et Sted blev »nedsat udi Kirkegaarden, Præst, Degn saa og Kirkeværge, alle uafvidendes, et uægte Barn . . . mentes at være lagt ihjel, eftersom det kom hastig af Verden og fandtes at være død i Sengen hos Moderen, var ikkun 1 Dag gammelt, og vidste Præsten intet om dets Fødsel førend nogle Dage derefter«¹¹). En noget anden Karakter har det, naar der fortælles om »et ungt Barn, som Hans Pedersøn . . . uden min Vissenskab satte udi vor Kirkegaard, og jeg ved ikke, hvem det var, eller det var en Pige eller Dreng, men der jeg kom paa Kirkegaarden, begærede hans Hustru, at jeg vilde kaste Jord derpaa«¹²). Ialt har jeg dog kun noteret 9 saadanne Tilfælde¹³), deraf 1 voksen Mand, 1 »Barn«, 1 »ungt Barn«, 3 udøbte, men levendefødte Børn, 2 dødfødte Børn og 1 »utidig født Barn«.

Lader man altsaa den allerspædeste Alder ude af Betragtning, vil disse Fejlkilder være uskadeliggjort; kommer man derimod op til de noget højere Aldersklasser, er der en anden, som begynder at gøre sig gældende. Det er Vandringerne. Naar et Barn i en Kirkebog opgives som født, men ikke genfindes i Fortegnelsen over de døde, er man ikke paa Forhaand berettiget til at slutte, at det er naaet op i den voksne Alder. Der er altid en Mulighed for, at det er flyttet til et andet Sogn og død dèr, og ethvert saadant Tilfælde vil bidrage til at gøre den fundne Dødelighedsbrøk for lille. Imidlertid kan den Formindskelse, Udvandringen saaledes repræsenterer, antages gennemgaaende at være udlignet ved den Forhøjelse, Indvandringen repræsenterer; enkelte Steder, hvor der er særlig gode Kirkebøger for to Nabosogne, kan det ses, hvordan Mellemsogsvandringerne temmelig nøjagtig har ophævet hinanden. Jævnlig træffer man i Dødslisterne et Barn, som det er umuligt at genfinde i Fødselslisterne, ikke fordi disse ikke er omhyggelig ført, men fordi Forældrene først er flyttede til Sognet efter Barnets Fødsel; man kan, gennem Fødselslisterne og særlig Kommunionsternerne, hvor saadanne findes, tit tilnærmelsesvis fastslaa det Tidspunkt, da Tilflytningen har fundet Sted, og man kan finde Bekræftelse herpaa, hvor der foreligger detaillerede Biografier over de afdøde Personer. Ethvert saadant Tilfælde maa selvfølgelig tages med ind i Beregningen, medens omvendt ethvert Tilfælde, hvor Familiens Tilstedeværelse gør Indtryk af at være tilfældig, at have en rent foreløbig Karakter, er holdt udenfor. Afgørelsen maa naturligvis ved visse Lejligheder afhænge af et subjektivt Skøn, vundet ved en indgaaende Syslen med vedkommende Kirkebog; før jeg forlod et Sogn, har jeg levet mig i den Grad sammen med dets Befolkning, at jeg var nogenlunde fortrolig med den, havde et Slags »person-

ligt Bekendtskab« til dens enkelte Medlemmer og følgelig med ret stor Sikkerhed kunde afgøre, hvem der var at regne til dens faste og hvem til dens flydende Bestanddele — og kun de første har i denne Sammenhæng interesseret mig. Selvfølgelig vil der dog stadig blive nogen Usikkerhed tilbage, men det er kun paa de højere Alderstrin, den faar praktisk Betydning. Under 1 Aarsalderen træffer man saa godt som aldrig Børn, der ikke er født i Sognet — bortset fra de vandrende Tiggeres Børn; med den stigende Alder bliver det mere almindeligt, men selv op imod Slutningen af det første Alderstiaar er det kun Tilfældet med nogle faa Procent af de afdøde Børn, og den Fejl, som deraf kan fremgaa, bliver i værste Fald ret ringe.

Begrænser man Studieomraadet nedadtil med en Maaned — for at undgaa Fejl ved de udøbte Børn — og opadtil med et Aar — for at undgaa Fejl ved de til- og bortvandrede Børn — kan man være nogenlunde sikker paa at have nøjagtige Tal, der giver et absolut rigtigt Billede af Forholdet og kan sammenstilles med de moderne Dødelighedstal. Fejlene udenfor disse Grænser maa dog antages for saa minimale, at det har sin store Interesse at faa ogsaa disse Tal fremdraget, selv om deres Nøjagtighedsgrad er mindre høj. Jeg har derfor udstrakt Undersøgelsen indtil det fyldte 10. Aar, og først naar et Barn ikke inden den Tid var død, er det sluppet af Syne. Det har hertil været nødvendigt at føre Udtogene af Begravelsesprotokollerne 10 Aar frem foran Udtogene af Daabsprotokollerne. Hvor Aldersangivelserne standsede t. Eks. med Aaret 1688, er Fødselsoptællingen kun ført op til 1678; hvor Aldersangivelserne strakte sig ind i det 18. Aarhundrede, er de fulgt til Aaret 1709, medens Udtogene af Fødselslisterne er standset ved Aar 1699. Overalt, hvor der var en Lakune, eller hvor Kirkebogen af en eller anden Grund — Præsteskitte, Krig el.

lign. — ikke synes udtømmende, er Fødselsudtogene afbrudt 10 Aar i Forvejen. Ved Bestemmelsen af de afdøde Børns Alder i Dødsøjeblikket har de opgivne Datoer for Daab og Begravelse (subsid. Fødsel og Død) været de afgørende, overalt hvor ikke særlige Grunde talte derimod; Kirkebøgernes Aldersangivelser er kun blevet benyttede som Hjælpemiddel ved Identificeringen; de er gerne meget omtrentlige og ikke sjælden ret unøjagtige. Et ganske lille Antal Børn, hvis Køn ikke var nævnt, har jeg, for ikke at gøre Materialet altfor uoverskueligt, delt ligelig mellem Dreng og Piger.

Jeg meddeler en Prøve¹⁴⁾ paa Materialet i dets første, raa Skikkelse:

Døbte Dreng:

1659. $\frac{27}{2}$ Jens, Lavr. Jensøns (begr. 59 $\frac{8}{5}$).
 $\frac{20}{3}$ Hans, Ole Kalbys (begr. 61 $\frac{26}{5}$).
 $\frac{14}{7}$ Ole, Hans Olsøns.
 $\frac{11}{9}$ Niels, Rasm. Jørgensøns.
 $\frac{11}{12}$ Hans, Lavr. Jensøns i Att.
1660. $\frac{18}{3}$ Hans, Lavr. Pedersøns.
 $\frac{18}{3}$ Jens, Lavr. Jensøns.
($\frac{5}{4}$ hjdbt.) Niels, Jens Ped. Badskærs (begr. 60 $\frac{15}{4}$).
 $\frac{15}{4}$ Jørgen, Ole Keites.
 $\frac{9}{9}$ Peder, Niels Kristensøns (begr. 61 $\frac{19}{5}$).
 $\frac{23}{9}$ Kristen, Hans Slagters.
 $\frac{2}{12}$ Knud, Anders Ped. Møllers.
1661. $\frac{24}{2}$ Ole, Kristen Tærskers (begr. 64 $\frac{24}{4}$).
 $\frac{11}{4}$ Niels Jens Nielsøns (begr. 61 $\frac{15}{12}$).
($\frac{31}{6}$ hjdbt) Lavrids, And. Jensøns i Att. (begr. 61 $\frac{9}{8}$).

I videre Bearbejdelse tager dette Brudstykke sig saaledes ud:

Ialt født 15 Dreng; deraf døde i en Alder af

under 1 Maaned	2
1—3 Maaneder	1
3—6 Maaneder	0
6 Mdr.—1 Aar	2
1—2 Aar	0
2—3 Aar	1
3—4 Aar	1

For ialt 6 Købstadsogne og 38 Landsogne¹⁵⁾ har jeg foretaget saadanne Optællinger, som ved en kritisk Prøvelse har vist sig brugbare til Bestemmelse af Børnedødeligheden. Af de behandlede Købstæder er flere Smaabyer, og til en enkelt af dem hører ogsaa et Landsogn, som ikke har kunnet udskilles, men da den store Hovedmasse af Tallene stammer fra Helsingør og Aalborg, tør Resultaterne antages nærmest at give et Udtryk for Forholdene i de større Byer. Kun de indenfor Ægteskab fødte Børn er her optalt — Dødeligheden blandt de illegitime Børn vil nedenfor blive særlig behandlet. Paa Landet er tillige bortset dels fra de Lag af Befolkningen, der laa ovenover Bondestanden, Præster, Godsejere, Degne osv., dels fra de kun midlertidig nærværende Familier, saavel det vagabonderende Pjalteproletariat som de indkvarterede Soldater, disse sidste ogsaa naar de i længere Perioder havde Bopæl i Sognet. Tallene angaar saaledes kun den bosiddende Bonde-, Husmands-, Landhaandværker- og Fiskerbefolkning. I Byerne har Grænserne maattet drages noget videre; dog har jeg søgt at holde de Lag borte, som laa udenfor den jævne Købmands-, Haandværker- og Arbejderbefolkning.

Nedenstaaende findes Resultatet af Optællingen meddelt i absolute Tal under Form af en Overlevelses-tabel, hvis øverste Linje angiver det forefundne Antal levendefødte Børn, og hvis følgende Linjer angiver det Antal, som paa forskellige Alderstidspunkter var i Live.

	Købstadsogne		Landsogne		Ialt Drenge og Piger
	Drenge	Piger	Drenge	Piger	
0	1512	1490	4300	4149	11451
1 Maaned ..	1404	1397	3945	3850	10596
3 Maaneder	1329	1320	3706	3600	9955
6 —	1258	1244	3524	3448	9474
1 Aar	1199	1181	3376	3330	9086
2 —	1126	1091	3233	3172	8622
3 —	1088	1050	3148	3079	8365
4 —	1043	1014	3081	3008	8146
5 —	1018	992	3019	2947	7976
6 —	1003	965	2977	2902	7847
7 —	985	943	2940	2864	7732
8 —	970	930	2903	2823	7626
9 —	961	922	2870	2804	7557
10 —	956	909	2847	2780	7492

Allerede den første flygtige Beregning over disse Tal giver et Udtryk for, hvor langt større Dødeligheden blandt Børn var dengang end i vore Dage. Inden ét Aars Udgang var 21 Procent af de levende-fødte Børn bukket under, imod i Slutningen af det 19. Aarhundrede kun 13 Procent; inden fem Aars Udgang 30 Procent, imod nu kun 18 Procent; inden 10 Aars Udgang 35 Procent, imod nu kun 20 Procent. Eller med andre Ord: allerede efter det første Livsaars Forløb havde Døden dengang ryddet ligesaa stærkt op blandt Smaabørnene som nuomstunder efter de første ti Livsaars Forløb.

Paa alle Alderstrin var Dødeligheden større end i vor Tid; en nærmere Bearbejdelse af Tallene viser imidlertid, at Afgivelserne var stærkt varierende. Omstaaende er angivet, hvor mange Procent af de ved hver enkelt Aldersklassens Begyndelse levende Børn (Drenge og Piger) der døde inden Aldersklassens Ud-

gang. Til Sammenligning er vedføjet de tilsvarende Tal fra Slutningen af det 19. Aarhundrede, indtil 1 Aarsalderen for de indenfor Ægteskab fødte Børn alene, derpaa for samtlige, legitime og illegitime Børn.

	17.	1895
	Aarh.	—1900
0—1 Maaned	7,5	3,9
1—3 Maaneder	6,0	2,7
3—6 —	4,8	2,6
6 Maaneder—1 Aar	4,1	3,2
1— 2 Aar	5,1	2,4
2— 3 —	3,0	1,2
3— 4 —	2,6	0,8
4— 5 —	2,1	0,7
5— 6 —	1,6	0,5
6— 7 —	1,5	0,5
7— 8 —	1,4	0,4
8— 9 —	0,9	0,4
9—10 —	0,9	0,3

En Sammenligning mellem de to sideløbende Kolonner viser en ejendommelig Bølgegang. I den spædste Alder, før den første Maanedes Udgang, var Dødstallene i Datiden knap dobbelt saa høje som i Nutiden; men, som tidligere bemærket, maa de her antages at være lidt for smaa, saaledes at Forskellen i Virkeligheden er noget større. I den følgende Aldersklasse var Dødeligheden godt dobbelt saa høj som i vore Dage; derpaa daler Afgang, og i det første Aldersaars sidste Halvdel er Forskellen kun omtrent en Fjerdedel; for hver 4 Børn, der nu dør i denne Alder, døde der i det 17. Aarhundrede 5. Her er endnu Materialet af den Beskaffenhed, at de fundne Tal tør antages at give et tro Billede af de virkelige Forhold; man kunde da tænke sig, at den stærke Dødelighed i de allerførste Maaneder har virket som en Udrensning, der kun lod de kraftigere, mere modstandsdygtige

Individer tilbage. Gaar man frem til de højere Alderstrin, indtræder en stærk Stigning; indtil 3 Aarsalderen finder man en mere end dobbelt saa høj Dødelighed som i Nutiden; fra 3 Aarsalderen opefter var Dødeligheden endog omkring 3 Gange saa høj. Ganske vist er Tallene her mindre korrekte, som Følge af Vandringerne, men Forskellens Stigning er altfor stor til at kunne være Tilfældets Værk; og den Fejl, man paa Forhaand venter ud fra Materialets Mangler, gaar tilmed snarest i den modsatte Retning; der er efter al Rimelighed flere bortvandrede Børns Dødsfald, som har unddraget sig Opmærksomheden, end tilvandrede Børns Dødsfald, som er kommet ind paa Tabellerne. Det ligger nær at sætte denne enorme Dødelighed i Forbindelse med de Farsoter, som dengang saa ofte hjemsøgte Befolkningen, og som navnlig fandt deres Ofre blandt Børn i Alderen fra 2—3 Aar opefter. Udelader man af Beregningen alle de Kirkebogsudtog, som gaar tilbage til 1650—59, i hvilket Tiaar Pesten huserede særlig voldsomt, finder man ogsaa en noget mindre Afvigelse mellem Datids- og Nutidsdødeligheden; Forskellen mellem det erfarede Antal Dødsfald i Aldersklasserne 1—10 Aar og det ud fra den moderne Dødelighed beregnede Antal daler dermed fra godt 150 til knap 130 Procent.

Forskellen mellem Dødeligheden blandt Drenge og blandt Piger fremgaar af nedenstaaende Tabel, hvor Aldersaarene over 1 Aar er sammendragne i større Grupper. Tallene angiver, ligesom før, hvor stor en Brøkdel af de ved hver enkelt Aldersklasser Begyndelse levende Individer der døde i Forløbet af Aldersklassen.

	Drenge	Piger
0—1 Maaned	8, ₁₀	7, ₁₀
1—3 Maaneder	5, ₈	6, ₂
3—6 Maaneder	5, ₁₀	4, ₆

	Drenge	Piger
6 Maaneder—1 Aar .	4, ₃	3, ₉
1— 3 Aar	7, ₄	8, ₅
3—10 Aar	10, ₂	10, ₆

Efter disse Tal at dømme synes de to Køns Dødelighedsforhold at have været mere ensartede end i vore Dage. Medens man nuomstunder træffer en stærk Overvægt for Drengedødeligheden blandt nyfødte Børn, jævnt aftagende indtil 2—3 Aars Alderen og dernæst afløst af en svag Overvægt for Pignedødeligheden, er Forholdet i det 17. Aarhundrede helt igennem utydeligt; Afvigelserne er paa alle Punkter for smaa, til at der kan tillægges dem nogen Betydning. Det synes, som om de finere Nuancer, der træder frem under vor Tids mere afdæmpede Tilstande, næsten helt har været overdøvede af Datidens høje Totaldødelighed.

I Byerne træffer man, naar bortses fra det første halve Livsaar, forholdsvis flere Dødsfald end paa Landet. Det kan delvis skyldes Vandringsforholdene — Materialet er jo netop for de lidt ældre Børn mindre godt; imidlertid er der intet, som taler for nogen særlig høj Indvandring til Byerne; snarere er de større Tal en Følge af ugunstigere sanitære Forhold, større Modtagelighed for Smitsoter. I den spæde Barndom finder man derimod forholdsvis færre Dødsfald, men Tallene er for smaa, til at man tør drage Slutninger af dem. Forholdet fremgaar af omstaaende Tabel, hvor Aldersklasserne er sammendragne ligesom tidligere, og hvor der er vedføjet dels det Antal Dødsfald, som er indtruffet i Byerne, dels det Antal, som vilde være indtruffet, om Forholdet her havde været det samme som i samtlige undersøgte By- og Landsogne.

	Dødelighed i Procent		Dødsfald i Byerne	
	Byer	Landet	erf.	ber.
0—1 Md.	6,7	7,7	201	224
1—3 Mdr.	5,4	6,3	152	169
3—6 Mdr.	5,5	4,6	147	127
6 Mdr.—1 Aar .	4,9	3,8	122	102
1— 3 Aar	10,2	7,1	242	189
3—10 Aar	12,8	9,6	273	223

Vi har hidtil kun beskæftiget os med de indenfor Ægteskab fødte Børn. En Dødelighedsstatistik over de illegitime Børn frembyder langt større Vanskeligheder og giver langt usikrere Resultater. Man staar her overfor en særdeles flydende Befolkning, som kun sjælden kan følges en længere Periode igennem; saare ofte vandrede den ugifte Moder afsted nogle faa Uger efter Fødslen, og dermed er Barnet ude af Iagttagelseskredsen. Man maa da først og fremmest indskrænke Undersøgelsen til et langt snævrere Alderstidsrum; jeg har valgt at standse med den tredje Aldersmaaned; indenfor denne Grænse er der dog nogen Rimelighed for, at en større Del af Børnene vil genfindes i Sognet. Man maa dernæst give Afkald paa ethvert Forsøg paa at supplere Listerne med de tilvandrede Børn; det vilde kun føre ud i et Kaos, saa ufuldstændige, forkerte og inkonsekvente Angivelserne er. Samtlige Børn, der er født udenfor Ægteskab i de undersøgte Sogne¹⁶⁾, er blevet noterede, og de af dem, der kan identificeres ved Døden, er opført i Dødslisterne, de andre er betragtede som levende videre til en højere Alder; en Undtagelse er kun gjort med de Tilfælde, hvor Kirkebogen udtrykkelig bemærker, at Moderen vandrede bort med Barnet. Hvor et illegitimt Barn nævnes blandt de Døde, men ikke kan genfindes blandt

de Fødte, er der intet Hensyn taget til det; dog er selvfølgelig de Tilfælde medtagne, hvor Barnet døde u døbt og saaledes planmæssig slet ikke skulde opføres paa Kirkebogens Tilgangslisten. Tallene maa altsaa blive altfor lave; det er en ren Minimalgrænse, de angiver. Ikke desto mindre viser de tydelig, at Dødeligheden blandt de illegitime Børn dengang som nu har været højere, sikkert betydelig højere end blandt de legitime.

Det saaledes indsamlede Materiale gengives nedenfor i absolute Tal under Form af en Overlevelsestabel.

	Købstadsogne		Landsogne		Ialt (Drenge og Piger)
	Drenge	Piger	Drenge	Piger	
0	92	99	396	406	993
1 Md. . .	84	85	353	374	896
3 Mdr. . .	77	79	326	344	826

Medens nuomstunder Dødeligheden blandt illegitime Børn i Aldersklassen under 1 Maaned er 7,7 Procent og i Aldersklassen 1—3 Maaneder 7,5 Procent, finder man for det 17. Aarhundrede en Minimaldødelighed af henholdsvis 10 og 8 Procent, af hvilke Tal særlig det sidste er altfor lavt til at angive det virkelige Forhold. Der er ialt konstateret 97 Dødsfald i den første, 70 i den anden Aldersklasse, tilsammen 167, medens man ud fra den samme Dødelighed som blandt de legitime Børn skulde have ventet 128 — en Overskridelse af Erfaring over Beregning med henvend Tredjedelen.

Til de foregaaende Undersøgelser er Stoffet hentet dels fra Provinsbyerne, dels fra Landsognene; jeg har derimod ikke fundet noget brugbart Materiale fra København. Ganske vist har man i Kirkebogen for Holmens Sogn fra 1650'erne saavel Fødselslister som Dødslisten med Aldersangivelser for de Afdøde; denne Kirkebog har tidligere¹⁷⁾ været Genstand for Bearbej-

delse netop med det Formaal at finde et Udtryk for Børnedødelighedens Størrelse. Imidlertid er dette Sogn med dets ejendommelige Befolkning, dets Masser af Baadsmænd og Soldater, af en ganske abnorm Karakter — de Resultater, der kunde fremdrages, vilde sikkert langtfra være typiske for den samlede Hovedstad. Og tilmed har en nærmere Prøvelse af Kirkebogens Meddelelser gjort mig højst betænkelig ved overhovedet at tillægge dem nogensomhelst Værdi. Jeg har udskrevet Fødselslisterne for de tre Aar 1655 —57 og Dødslisterne for disse og det følgende Aar. Der opføres ialt 637 levendefødte Børn (deraf 591 i, 46 udenfor Ægteskab); af disse genfindes 165 (henholdsvis 157 og 8) som døde inden Udgangen af det første Livsaar; men desuden findes (foruden 49 dødfødte Børn) 114 (henholdsvis 92 og 22) mindre-endetaarige Børn indført paa Dødslisten, uden at det er muligt at genfinde dem blandt de Fødte; det er 41 Procent af samtlige afdøde Smaabørn, og de fordeler sig nogenlunde ligelig paa alle de enkelte Aldersklasser indenfor Livsaaret. Hvorfra dette store Tal skriver sig — om der har fundet en stadig Sammendragning Sted af Flaadens Mandskab eller en kolossal Tilvandring uden nogen tilsvarende Bortvandring, eller snarere om Fødsels- og Dødslisterne er inkongruente, saaledes at de første kun omfatter en Del af Sognets Fødsler, de sidste samtlige Sognets Dødsfald — har det ikke været mig muligt at afgøre; Sognets Befolkning er for stor, til at en Individualkontrol kan anstilles. Men i hvert Fald er det givet, at et Materiale af denne Beskaffenhed ikke egner sig til at give noget Billede af det virkelige Forhold.

Ved en Betragtning af Børnedødeligheden maa man crindre den ejendommelige Dødsårsag, som Ihjelligelserne repræsenterede. Det er et af de Forhold,

som det er umuligt at finde noget sikkert statistisk Maal for. Ganske vist maatte de Forældre, der ved Uagtsomhed havde voldt deres Børns Død, staa offentlig Skrifte, og ved hver enkelt Lejlighed, hvor der forelaa Mistanke, blev en Undersøgelse anstillet. Men de konstaterede Tilfælde synes kun højst ufuldkomment at være indført i Kirkebøgerne, og det er i Regelen umuligt at afgøre, hvorvidt Præsten har bestræbt sig for at meddele alle saadanne Hændelser eller kun har gjort det, hvor de af en eller anden Grund har interesseret ham særlig.

Jeg har imidlertid for 1 Købstadsogn og 5 Landsogne¹⁸⁾, hvor jeg havde Indtryk af, at der i hvert Fald herskede nogen Konsekvens, forsøgt en Optælling. Der nævnes ialt 4096 levendefødte Børn, og om 48 af dem anføres det udtrykkelig, at de blev liggende ihjel eller døde under stærkt mistænkelige Omstændigheder. Det er godt 1 Procent af samtlige levendefødte Børn, og da de alle var mindre end 1 Aar gamle, svarer det til 5—6 Procent af det første Livsaars samlede Dødelighed. Tallene er imidlertid saa smaa, at man maa regne med, at de kan ligge i betydelig Afstand fra det virkelige Forhold. Særlig synes de første tre Livsmaaneder at have været stærkt truede; af de 48 Dødsfald faldt de 9 mellem 0 og 1 Maaned, de 22 mellem 1 og 3 Maaneder, de 10 mellem 3 og 6 Maaneder, de 2 mellem 6 og 12 Maaneder, medens Alderen var uopgivet i 5 Tilfælde.

I en Mængde af de Skildringer, som saadanne Hændelser gav Anledning til, nævnes de store Fællessenge, hvor Manden, Hustruen, det spæde Barn og maaske flere af Familiens Medlemmer sov sammen, og hvor Barnet selvfølgelig maatte være stærkt udsat baade for at blive kvæstet og for at blive kvalt: »blev ligget ihjel ved Siden af Moderen, der og Faderen laa derhos«¹⁹⁾; »som hans Hustru . . . laa ihjel om Natten,

og han var selv i Sengen med«²⁰). Dog synes Brugen af Vugger at have været ret almindelig i den jævne Borger- og Bondebefolkning: »fandtes død i Vuggen om Morgenen«²¹); »befunden død udi sin Vugge«²²); »døde i Vuggen«²³). Med Vuggens eller Barnesengens tiltagende Anvendelse er denne Dødsaarsag efterhaanden trængt tilbage.

---

14. Dødsfaldenes Fordeling efter Aarstider.

Til Belysning af Aarstidernes Indflydelse paa Dødeligheden har jeg for et større Antal Landsogne¹) foretaget en Fordeling af samtlige i Kirkebøgerne noterede Dødsfald (subsidiært Begravelser, med 2 Dages Tilbageflytning) paa de enkelte Maaneder. Undersøgelsen er først begyndt ved Aar 1660; fra den foregaaende Periode kan man, paa Grund af de heftige epidemiske Sygdomme, som særlig optraadte paa visse Tider af Aaret, ikke vente at finde nogen typisk Fordeling; efter den Tid har Pesten ikke spillet nogen saa stor Rolle, at den i betydelig Udstrækning kan have indvirket paa Fordelingen. De forefundne Tal er meddelt i nedenstaaende Tabels første Kolonne, dog saaledes at Maanederne er gjort lige lange, ved en Omregning til 31 Dage; i anden Kolonne er Maanederne, til Sammenligning med Nutidsforholdet, omregnede til gregoriansk Kalender; i tredje Kolonne endelig er den Fordeling beregnet, som var at vente, hvis Forholdene havde været de samme som i de danske Landdistrikter i Femaaret 1896—1900.

	Maaneder à 31 Dage	Gregorianske Mdr. crf.	ber.
Januar	718	664	619
Februar	726	723	661
Marts	826	793	759
April	773	790	708
Maj	636	682	644
Juni	508	551	570
Juli	403	438	535
Avgust	425	417	515
September	375	392	469
Oktober	504	461	458
November	492	496	479
December	556	535	525
	6942	6942	6942

En Sammenligning viser tydelig, at de klimatiske Indflydelser i det 17. Aarhundrede har virket i samme Retning som i vore Dage, men med betydelig større Styrke. Ligesom nuomstunder finder man Foraarsmaanederne, særlig Marts og April, som overordentlig farlige, medens Efteraarsmaanederne kun bringer forholdsvis faa Dødsfald. Men Bølgebevægelsen er langt mere udpræget; Foraarsmaksimum er betydelig højere, Efteraarsminimum betydelig lavere end i vor Tid. I Maanederne Januar—Maj er de erfarede Dødsfalds Overskud over Beregningen 8 Procent, i September er deres Underskud under Beregningen 17 Procent. Mennesket var saaledes stærkere udsat for Foraarets Angreb paa Organismen, end Tilfældet er nu; ligesom Tidspunktet for dets Tilblivelsesakt, saaledes var ogsaa Tidspunktet for dets Opløsningsakt i langt højere Grad naturbestemt.

Ogsaa indenfor den danske Adel i Tiden 1530—1679 træffer man²⁾ et Maksimum af Dødsfald i Foraarsmaanederne, dog langt fra saa højt som indenfor

Bondestanden i det 17. Aarhundredes anden Halvdel — kun 55 Procent af samtlige Dødsfald indtraf i Aarets 6 første Maaneder, mod 60 Procent blandt Bønderne — og i det hele kun lidet højere end i vor Tid. Til den Stigning af Dødeligheden, som indenfor Adelen synes at være forekommet i September Maaned, spores intet tilsvarende i Kirkebøgerne.

Ovenstaaende Tal angaar samtlige Dødsfald uden Hensyn til Alder — Dødfødsler dog selvfølgelig udelukkede. Jeg har tillige foretaget en Undersøgelse over Børnedødsfaldenes Fordeling paa de forskellige Aars-tider, ligeledes med Udelukkelse af det kritiske Aarti 1650—59. Fordelingen fremgaar af nedenstaaende Tabel, der omfatter saavel By- som Landbefolkningen³⁾, saavel de legitime som de illegitime Børn; Tallene er ligesom ovenfor omregnede, saaledes at Maanedernes forskellige Længde udjævnes.

	Under 1 Md.	1 Md. —1 Aar	1—5 Aar
Januar	79	141	71
Februar	93	109	74
Marts	92	126	94
April	75	124	104
Maj	53	127	93
Juni	50	156	74
Juli	54	104	71
Avgust	81	146	74
September	75	133	70
Oktober	85	133	63
November	70	119	58
December	74	120	65
	881	1538	911

For de ganske spæde Børn er der en tydelig Parallelisme mellem Fødslerne og Dødsfaldenes For-

delingsmaade; det høje Dødstal i Februar—Marts hænger sammen med det høje Fødselstal i de samme Maaneder. Ogsaa i den næste Aldersklasse kan der maaske endnu spores Udløbere af Fødslernes Fordeling. Blandt de noget ældre Børn forekommer det samme Foraarsmaksimum af Dødsfald, som ovenfor blev paa-vist for samtlige Aldersklasser under ét, men — i Mod-sætning til det moderne Forhold — betydelig mindre udpræget; Aarsagen maa vistnok søges i, at ogsaa udenfor 1650'erne faldt dengang forholdsvis flere Smaa-børn end nuomstunder som Ofre for de epidemiske Sygdomme, hvis Optræden var særlig heftig i Sommer- og Efteraarsmaanederne.

Bilag I.

Fortegnelse over Sogne, hvorfra Kirkebøger er benyttede.

Bysogne.

1. København, Holmens S.	15. Svaneke.
2. København, Frue S.	16. Aakirkeby.
3. København, Nikolai S.	17. Stubbekøbing.
4. Køge.	18. Nakskov.
5. Helsingør, Olai S.	19. Nyborg.
6. Helsingør, Marie S.	20. Faaborg.
7. Nykøbing p. Sj.	21. Ærøskøbing.
8. Holbæk.	22. Bogense.
9. Slagelse, St. Peders S.	23. Kolding.
10. Slagelse, St. Mikkels S.	24. Randers.
11. Sorø.	25. Aalborg, Budolfi S.
12. Ringsted.	26. Skagen.
13. Storehedinge.	27. Lemvig.
14. Vordingborg.	28. Ribe Domsogn.

Landsogne.

Københavns Amt.	Tune H.
Sokkelunds H.	35. Kildebrønde.
29. Store Magleby.	36. Greve.
30. Brønshøj.	37. Vindinge.
31. Gentofte.	38. Tune.
32. Lyngby.	39. Snoldelev.
Smørum H.	40. Karlslunde.
33. Kirke-Værløse.	41. Karlstrup.
34. Glostrup.	42. Kirke-Skjensved.

Voldborg H.

43. Gjevninge.
 44. Sonnerup.
 45. Ry.
 46. Lyngby.
 47. Kirke-Hyllinge.
     Sømme H.
 48. Herslev.
 49. Hvedstrup.
 50. Aagerup.
 51. Kirkerup.
 52. Jyllinge.
 53. Gundsømagle.

Frederiksborg Amt.

Ølstykke H.

54. Snodstrup.
 55. Slagslunde.
 Ljunge-Frederiksborg H.
 56. Uggeløse.
 57. Uvelse.
 58. Hjørslunde.
     Horns H.
 59. Draaby.
 60. Gjerlev.
 61. Krogstrup.
 62. Ovrø.

Holbæk Amt.

Ods H.

63. Egebjerg.
 64. Asnæs.
 65. Vallekilde.
 66. Hørve.
     Tudse H.
 67. Hjembæk.
 68. Udby.
     Merløse H.
 69. Sønder-Jernløse.
 70. Søstrup.
 71. Tølløse.
 72. Eskildstrup.
 73. Taastrup.
 74. Uggerløse.

Løve H.

75. Hallenslev.
 76. Sæby.
     Skippinge H.
 77. Bregninge.
 78. Bjergsted.
 79. Sejro.

Arts H.

80. Uby.
 81. Refsnæs.

Sorø Amt.

Slagelse H.

82. Taarnborg.
 83. Sorterup.
 84. Ottestrup.
 85. Gjerlev.
 86. Lundforlund.
 Vester-Flakkebjerg H.
 87. Egeslevmagle.
 88. Magleby.
 89. Sørbymagle.
 90. Hyllested.
 91. Vendslev.
 Øster-Flakkebjerg H.
 92. Hyllede.
 93. Marvede.
 94. Vallensved.
 95. Gunderslev.
     Alsted H.

96. Alsted.
 97. Fjenneslev.
 98. Flinterup.
 99. Gyrstinge.

Ringsted H.

100. Bringstrup.
 101. Bcnløse.
 102. Vigersted.
 103. Kværkeby.
 104. Snæslev.
 105. Førslev.
 106. Braaby.
 107. Hasle.

Præstø Amt.

Bjeverskov H.

108. Herfølge.

109. Enderslev.

Stevns H.

110. Magleby.

111. Smerup.

Fakse H.

112. Spjellerup.

113. Thureby.

114. Dalby.

115. Øster-Egede.

Tybjerg H.

116. Sandby.

117. Vrangstrup.

118. Skjelby.

Hammer H.

119. Rønnebæk.

120. Olstrup.

Baarse H.

121. Allerslev.

Mønbo H.

122. Elmelunde.

123. Borre.

124. Magleby.

Bornholms Amt.

Øster H.

125. Ibsker.

Maribo Amt.

Falster Nørre H.

126. Kippinge.

127. Brarup.

128. Ønslev.

Falsters Sønder H.

129. Systofte.

130. Horreby.

Musse H.

131. Vaabensted.

132. Kjettinge.

133. Øster-Ulslev.

134. Godsted.

Fuglse H.

135. Taagerup.

136. Tirsted.

Lollands Sønder H.

137. Søllested.

138. Skovlænge.

Svendborg Amt.

Vindinge H.

139. Vindinge.

140. Frørup.

141. Aarslev.

Gudme H.

142. Øksendrup.

Sunds H.

143. Kværndrup.

144. Tved.

145. Skaarup.

146. Bjerreby.

147. Landet.

148. Bregninge.

Langlands Nørre H.

149. Bødstrup.

150. Skrøbelev.

Langlands Sønder H.

151. Magleby.

Ærø H.

152. Bregninge.

Salling H.

153. Avernakø.

154. Horne.

155. Espe.

156. Vantinge.

157. Nørre-Broby.

Odense Amt.

Odense H.

158. Paarup.

159. Tommerup.

160. Brylle.

161. Stenløse.

162. Fangel.

Aasum H.

163. Nørre-Søby.
 164. Sønder-Næraa.
 165. Fravgde.
 166. Aasum.

Bjerge H.

167. Stubberup.
 168. Birkende.
 169. Marslev.

Lunde H.

170. Lumby.
 171. Hjadstrup.
 172. Skeby.
 173. Otterup.
 174. Norup.

Skam H.

175. Nørre-Næraa.
 176. Uggerslev.
 177. Skamby.

Skovby H.

178. Nørre-Sandager.
 179. Guldbjerg.
 180. Ejlby.
 181. Melby.
 182. Særslev.
 183. Skovby.

Baag H.

184. Kærum.
 185. Dreslette.
 186. Flemløse.
 187. Barløse.
 188. Tanderup.

Vends H.

189. Indslev.
 190. Nørre-Aaby.
 191. Gamborg.
 192. Kavslunde.
 193. Vejlbj.

Vejle Amt.**Holmans H.**

194. Vinding.

Brusk H.

195. Herslev.
Kolding H.
 196. Viuf.
 197. Harte.
 198. Bramdrup.
 199. Vonsild.

Jerlev H.

200. Egtved.
Tørrild H.
 201. Skibet.
 202. Kollerup.

Nørvang H.

203. Vindelev.
 204. Øster-Snede.

Hatting H.

205. Engom.
 206. Hedensted.
Bjerge H.
 207. Glud.

Aarhus Amt.**Nim H.**

208. Tamdrup.
 209. Hornborg.
 210. Hvirring.

Voer H.

211. Nebel.
 212. Vær.
 213. Gangsted.

Gjern H.

214. Linaa.
 215. Sporup.
 216. Røgen.
 217. Dallerup.

Hjelmslev H.

218. Dover.
 219. Hørning.
 220. Blegind.
 221. Vitved.
 222. Fruering.

Ning H.

223. Maarslet.

Sabro H.

224. Faarup.

225. Sabro.

226. Lading.

Vester-Lisbjerg H.

227. Elsted.

Randers Amt.

Øster-Lisbjerg H.

228. Skjødstrup.

229. Todbjerg.

230. Mejlby.

231. Thorsager.

Mols H.

232. Helgenæs.

Sønder H.

233. Hyllested.

234. Rosmus.

235. Aalsø.

Nørre H.

236. Gjerrild.

237. Hemmed.

Sønderhald H.

238. Vejlbj.

239. Vivild.

240. Gjesing.

241. Favsing.

242. Kristrup.

Galten H.

243. Vissing.

244. Lerbjerg.

245. Lavrbjerg.

246. Ørum.

247. Værum.

Støvring H.

248. Borup.

Nørhald H.

249. Hald.

250. Spentrup.

251. Gassum.

Aalborg Amt.

Hindsted H.

252. Rostrup.

253. Storarden.

254. Astrup.

Hellum H.

255. Skibsted.

256. Bælum.

257. Brøndum.

258. Sim.

259. Thorup.

Gislum H.

260. Føvlum.

261. Ullits.

Aars H.

262. Havbro.

263. Aars.

Slet H.

264. Vilsted.

265. Vindblæs.

266. Næsborg.

267. Salling.

268. Ovtrup.

Hornum H.

269. Ellitshøj.

270. Svenstrup.

Fleskum H.

271. Nøvling.

272. Gunderup.

273. Gudum.

274. Lillevorde.

Kær H.

275. Hammer.

276. Horsens.

277. Ulsted.

Hjørring Amt.

Dronninglund H.

278. Hellevad.

279. Hallund.

280. Hellum.

Horns H.

281. Aasted.
 282. Skjærum.
     Børglum H.
 283. Øster-Brønderslev.
 284. Vejby.
 285. Børglum.
 286. Furreby.

Hvetbo H.

287. Ingstrup.
 288. Hjermslev.
 289. Alstrup.
 290. Saltum.
 291. Hune.
     Øster-Han H.
 292. Øland.
 293. Skræm.

Thisted Amt.**Vester-Han H.**

294. Kollerup.
 295. Hjortdal.
     Hillerslev H.
 296. Vigsø.
 297. Rær.
 298. Hansted.

Hundborg H.

299. Kallerup.
 300. Skjoldborg.
 301. Nørhaa.
     Hassing H.
 302. Harring.
 303. Stagstrup.
     Refs H.
 304. Heltborg.
 305. Boddum.
 306. Ydby.

Morsø Sønder H.

307. Vester-Assels.
 308. Øster-Assels.
 309. Redsted.
 310. Hvidbjerg.
 311. Karby.

Morsø Nørre H.

312. Dragstrup.
 313. Skallerup.
 314. Bjergby.
 315. Alsted.

Viborg Amt.**Harre H.**

316. Fur.
     Nørre H.
 317. Selde.
     Fjends H.
 318. Taarup.
     Rinds H.
 319. Vester-Bølle.
     Sønderlyng H.
 320. Bjerregrav.
 321. Aalum.
 322. Taanum.
 323. Hornbæk.
     Middelsom H.
 324. Vester-Velling.
 325. Skjern.

Ringkøbing Amt.**Hammerum H.**

326. Tvis.
     Ginding H.
 327. Estvad.
 328. Rønbjerg.
 329. Ryde.
     Hjerm H.
 330. Borbjerg.
 331. Vejrum.
     Skodborg H.
 332. Nørlem.
 333. Tørring.
     Ulvborg H.
 334. Madum.
 335. Idom.
 336. Nørre-Felding.
 337. Vinding.

Hind H.

338. Tim.
339. Stadil.
340. Velling.
    Nørre Horne H.
341. Lyne.
342. Sønder-Vium.
343. Hemmet.

Ribe Amt.**Vester Horne H.**

344. Lønne.
345. Henne.
346. Kvong.

347. Aal.

348. Billum.
349. Janderup.
    Skads H.
350. Sønderho.
351. Grimstrup.
252. Aarre.

Andst H.

353. Skanderup.
354. Seest.
355. Hjarup.
356. Vamdrup.

Ribe H.

357. Vester-Vedsted.

Bilag II.

Kilde-Henvisninger.

De understregede Tal henviser til de i Bilag I. anførte Løbenumre for samtlige Sogne, hvis Kirkebøger er benyttede; de derefter følgende Tal angiver Aarstal (i det 17. Aarhundrede) og Dato for vedkommende Notitser; Bogstaverne f, d, g og a betegner, at Oplysningen forekommer henholdsvis i Fødsels-, Døds-, Giftermaals- eller Absolutionslisten. Saaledes henviser altsaa 122 f 53 ^{25/1} til Kirkebogen for Elmelunde Sogn (Lbn. 122), Fødselsprotokollen under 25. Januar 1653.

Indledning. 1) Saml. t. jydsk Hist. og Topogr. 1. I. S. 114—141. 2) Hist. Tidsskr. 5. III. S. 487—549. 3) C. V. Christensen i Hist. Tidsskr. 6. V. S. 519—554. 4) Hist. Tidsskr. 7. II. S. 417—454. 5) Hist. Tidsskr. 2. V. S. 131—132. 6) 7 f 95. 7) 199 d 89 ^{7/4}. 8) 199 d 89 ^{9/8}. 9) 89 d 81 ^{30/1}. 10) 89 d 62 ^{2/6}. 11) Saaledes 88 d 67 ^{16/2} 48 ^{2/3}. 195 d 86 ^{11/3}.

1. Den bosiddende Landbefolkning. 1) 89. 2) 280 d 88 ^{3/10}. 3) 89 d 71 ^{9/9}. 4) 89 d 78 ^{14/4}. 5) 89 d 52 ^{20/9}. 6) 100 d 82 ^{3/1}. 7) Saaledes 89 d 64 ^{13/2} 70 ^{9/1} 74 ^{24/5}. 8) 35 63—76 36 63—76 45 51—71. 9) 98 60—69 99 60—69.

2. Befolkningens Omflytning. 1) 63 84—99 113 62—76 171 77—90 277 92—99 291 90—99 341 88—99 346 88—99. 2) 89 d 56 ^{23/7} 85 ^{30/8}.

3. Analtabeter. 1) 5 g 76 ^{4/3}. 2) 10, saaledes g 69 ^{11/3}. 3) 5 73—87 10 42—69 24 86—92 (79 86—99) 111 96—98 112 96—98 146 62—67 152 88. 4) 166 d 95 ^{24/10}. 5) 89 d 54 ^{29/10} 57 ^{14/3}.

4. Det vagabonderende Proletariat. 1) 89 d 47 ^{2/4}. 2) 40 45—96 64 90—99 70 60—82 97 48—56 105 31—53 106 46—

55. 3) 139 74—86 244 85—96 245 85—96 246 85—88 90—96 247 85—96 320 86—99 321 86—99 322 86—99. 4) (139 d 77 $\frac{16}{3}$, 5) 139 d 81 $\frac{10}{11}$, 6) 106 d 54 $\frac{7}{3}$, 7) 97 d 53 $\frac{11}{12}$, 8) Saaledes 58 d 53 $\frac{1}{11}$ (103 d 90 $\frac{21}{4}$), 9) Saaledes 347 d 95 $\frac{23}{9}$, 10) 64 d 90 $\frac{30}{3}$, 11) 37 d 78 $\frac{3}{2}$, 12) 40 d 50 $\frac{26}{2}$, 13) Saaledes 40 d 48 $\frac{28}{1}$ 41 d 45 $\frac{28}{8}$, 14) 40 d 51 $\frac{18}{4}$, 15) Saaledes 40 d 50 $\frac{11}{4}$ 89 d 78 $\frac{24}{12}$ d 84 $\frac{4}{12}$ 320 321 322 d 87 $\frac{18}{9}$, 16) 58 d 93 $\frac{26}{7}$, 17) 89 d 62 $\frac{4}{5}$, 18) 64 d 74 $\frac{2}{3}$, 19) 100 d 97 $\frac{9}{4}$, 20) 100 d 92 $\frac{13}{11}$, 21) 64 d 98 $\frac{9}{4}$, 22) 320 321 322 d 95 $\frac{9}{10}$, 23) 105 d 53 $\frac{6}{3}$, 24) 70 d 78 $\frac{17}{11}$, 25) 37 d 77 $\frac{14}{1}$, 26) 37 d 94 $\frac{25}{3}$, 27) 89 d 62 $\frac{11}{2}$, 28) 40 d 50 $\frac{7}{7}$, 29) 36 d 65 $\frac{5}{2}$, 30) 58 d 85 $\frac{15}{4}$ $\frac{5}{5}$ 87, 31) 58 d 94 $\frac{16}{4}$ 195 196 d 96 $\frac{16}{1}$, 32) (139 d 85 $\frac{27}{11}$, 33) 195 196 d 92 $\frac{27}{3}$, 34) 199 d 85 $\frac{25}{1}$, 35) 97 a 52 $\frac{12}{12}$, 36) 63 a 84 $\frac{8}{6}$, 37) 160 f 98 $\frac{15}{5}$, 38) Dog t. Eks. 36 f 72 $\frac{29}{9}$, 39) Saaledes 221 222 f 88 $\frac{26}{2}$, 40) 97 a 58 $\frac{2}{7}$, 41) 89 d 79 $\frac{27}{5}$, 42) 66 a 99 $\frac{5}{11}$, 43) 35 d 79 $\frac{18}{11}$, 44) 16 Notits 91, 45) 130 a 79 $\frac{11}{5}$, 46) 199 d 91, 47) 208 209 210 d 63 $\frac{1}{12}$, 48) 320 321 322 d 92 $\frac{29}{5}$, 49) 192 f 90 $\frac{29}{10}$, 50) 141 164 f 77 $\frac{12}{4}$, 51) 221 222 f 94 $\frac{14}{2}$, 52) 37 d 93 $\frac{17}{12}$, 53) 186 f 83 $\frac{18}{3}$, 54) 16 Notits 93 $\frac{23}{7}$, 55) 248 249 d 79 $\frac{24}{6}$, 56) 189 d 72 $\frac{7}{12}$, 57) 36 f 79 $\frac{16}{2}$, 58) Smlgn. Citaterne i Hist. Tidsskrift 6. V. S. 522 23, 59) Saaledes 121 f 90 $\frac{22}{10}$ 143 f 75 165 f 53 $\frac{17}{7}$, 60) 199 f 86 $\frac{13}{3}$, 61) 200 f 98 $\frac{30}{8}$, 62) 41 f 61 $\frac{11}{2}$, 63) 35 f 74 $\frac{29}{5}$, 64) 40 d 53 $\frac{23}{10}$, 65) 36 f 72 $\frac{29}{9}$, 66) Saaledes 271 272 a 70 $\frac{24}{3}$, 67) 319 d 89 $\frac{5}{5}$, 68) 89 g 74 $\frac{17}{11}$ $\frac{28}{12}$, 69) 200 σ 92 $\frac{24}{11}$ 93 $\frac{8}{1}$, 70) 40 d 54 $\frac{10}{12}$, 71) 35 f 74 $\frac{11}{10}$, 72) 139 f 80 $\frac{24}{18}$, 73) 89 90 d 73 $\frac{7}{11}$, 74) 106 d 52 $\frac{14}{1}$ $\frac{4}{2}$, 75) 36 d 47 $\frac{24}{12}$, 76) 347 d 88 $\frac{9}{11}$, 77) 89 d 78 $\frac{24}{12}$, 78) 35 71—79 37 77—94 40 45—56 41 45—67 64 90—99 70 60—82 80 46—82 89 46—78 97 48—72 105 31—53 106 46—53 139 74—86 245 85—96 247 85—96 320 86—99 321 86—99 322 86—99, 79) Saaledes 40 d 50 $\frac{10}{9}$, 80) Saaledes 40 d 45 $\frac{21}{1}$ 49 $\frac{47}{10}$ 89 d 56 $\frac{23}{12}$, 81) Saaledes 40 d 50 $\frac{10}{9}$.

5. Ægteskab. 1) 89 46—88 (101 55—63) 103 55—63) 199 85—99 277 85—99, 2) 227 d 72 $\frac{20}{1}$, 3) 100 d 81 $\frac{21}{4}$, 4) 10 g 58 $\frac{7}{7}$, 5) (140 d 86 $\frac{24}{12}$), 6) 199 d 89 $\frac{9}{8}$, 7) 96 d 87 $\frac{9}{1}$, 8) 89 46—88 199 85—99 277 85—99, 9) M. Rubin og H. Westergaard: Ægteskabsstatistik. Kbhvn. 1890 S. 33—35, 10) 89 46—88 $\frac{101}{101}$ 55—63 103 55—63) 115 47—99 199 85—99 277 85—99 341 77—99 346 77—99, 11) G. Bang: Den gamle Adels Forfald. Kbhvn. 1897 S. 76, 12) 89 Mandtal for Sørbymagle og Kirkerup Sogne 199 277, 13) 89 46—88 (101 55—63) 103 55—63)

115 47—99 199 85—99 277 85—99. 14) Bang: Ad. Forfald S. 67—68. 15) For Brudgommenes Vedkommende 50 58—99 51 55—59 63 89—99 130 92—99 168 77—80 82—99 169 77—80 82—99, for Brudenes desuden 40 46—64 41 46—64 80 65—77 96 73—96 97 45—95 157 84—99 183 80—97 204 40—56 319 86—99. 16) 25 90—99. 17) 10 84—94. 18) 1 40—56. 19) 40 46—64 41 46—64 50 58—99 51 55—99 63 89—99 96 73—96 157 84—99 168 77—80 82—99 169 77—80 82—99. 20) 50 58—99 51 55—99 63 89—99 130 92—99 168 77—80 82—99 169 77—80 82—99. 21) 41 50—62 55 74—99 58 82—99 60 71—85 63 89—99 80 48—60 89 46—88 96 73—87 100 80—99 101 55—63 103 55—63 104 34—52 105 34—52 122 77—99 128 82—99 130 76—99. 22) Rubin og Westergaard: Ægteskabsstat. S. 119. 23) 88 46—88 101 55—63 103 55—63. 24) De samme som i 17) m. Undt. af 101 og 103 samt 89 46—56. 25) 96 d 92 $\frac{13}{1}$ g $\frac{24}{1}$. 26) 101 d $\frac{53}{4}$ $\frac{12}{4}$ g $\frac{12}{6}$ f $\frac{28}{7}$. 27) 100 f 87 $\frac{31}{7}$. 28) 123 f 53 $\frac{10}{7}$. 29) 121 f 95 $\frac{28}{4}$. 30) 199 d 85 $\frac{13}{9}$ 89 $\frac{17}{8}$ 94 $\frac{15}{4}$. 31) 199 d 86 $\frac{10}{3}$. 32) 10 g 42 $\frac{30}{3}$ 43 $\frac{27}{8}$ 55 $\frac{4}{2}$. 33) 1 65—72 4 62—99 5 73—99 6 37—99 7 90—97 15 87—99 16 88—99 17 47—83 25 90—99. 34) 35 63—99 36 63—99 62 68—86 79 63—85 86 46—88 91 36—99 92 49—89 93 49—89 101 46—70 110 58—72 79—81 122 31—99 125 88—99 130 90—99 147 47—99 148 47—99 159 47—74 160 47—69 184 87—99 214 86—98 215 92—99 216 92—99 217 86—98 221 88—99 222 88—99 243 86—91 262 52—59 263 67—79 264 86—99 265 86—99 266 79—89 267 78—89 268 79—89 269 92—99 270 92—99 277 85—99 291 86—99 327 47—65 328 47—65 341 77—99 344 84—99 345 84—99 346 77—99 353 93—99. 35) 15 87—99 16 88—99 25 90—99 62 68—99 89 57—88 96 73—94 123 77—87 125 88—99 184 87—99 215 92—99 216 92—99 262 52—59 263 67—79 264 86—99 265 86—99 269 92—99 270 92—99 277 85—99 327 47—65 328 47—65 341 77—99 346 77—99 351 93—99. 36) 15 87—99 16 88—99 25 90—99 89 56—88 264 86—99 265 86—99 277 85—99 341 77—99 346 77—99. 37) 10 g 51 $\frac{12}{1}$ 56 $\frac{22}{6}$. 38) 10 g 44 $\frac{29}{9}$ 46 $\frac{15}{2}$. 39) 16 a 92 $\frac{17}{7}$ g 90 $\frac{1}{5}$ 92 $\frac{9}{10}$. 40) 319 d 83 $\frac{23}{12}$. 41) 208 209 210 a 66 $\frac{14}{10}$. 42) 115 g 75 $\frac{21}{2}$. 43) 10 g 44. 44) 10 g 50 $\frac{26}{12}$. 45) 184 g 94. 46) Saaledes 89 g 60 $\frac{1}{3}$ d 79 $\frac{25}{3}$. 47) 16 g 95 $\frac{6}{1}$. 48) 147 148 g 81. 49) 115 d 86 $\frac{7}{3}$. 50) 199 d 98 $\frac{30}{10}$. 51) 199 d 91. 52) 199 d 91 $\frac{3}{5}$. 53) 208 209 210 d 66 $\frac{25}{3}$. 54) 280 a 50 $\frac{2}{10}$. 55) 137 134 f 71 $\frac{5}{3}$. 56) 128 Not. 95 $\frac{16}{1}$ $\frac{10}{6}$. 57) 117 f 64 $\frac{26}{12}$. 58) 199 d 91 $\frac{13}{3}$. 59) 89 d 81 $\frac{30}{11}$. 60) 10 g 45 $\frac{16}{2}$ $\frac{20}{4}$. 61) 199 d 91 $\frac{19}{4}$. 62) 36 g 88 $\frac{16}{4}$. 63)

Saaledes 226 g 96 ¹⁹/₁ ¹/₃ f ²⁹/₃ 287 g 89 ²/₃ f ²⁹/₃. 64) 199 d 92 ³⁰/₅. 65) 199 d 86 ¹/₁.

6. Fødsler indenfor Ægteskab. 1) 4 70—99 7 90—99 8 85—54 60—61 63—79 14 87—90 93—99 18 40—99 20 70—74 23 47—99 25 85—99 26 61—75 28 85—99 35 45—99 36 55—84 41 45—89 43 70—74 48 70—74 50 70—74 54 45—99 58 45—99 65 70—74 66 70—74 70 70—74 74 45—99 75 70—74 76 70—74 79 64—85) 80 70—74 83 70—74 84 70—74 88 70—74 89 46—88 94 80—74 96 60—79 97 70—74 (99 70—74) 100 65—99 (101 46—70) 103 46—63) 104 70—74 105 70—74 115 45—99 119 70—74 120 70—74 121 70—99 122 70—74 128 70—74 130 90—99 132 70—74 133 70—74 134 70—74 143 70—74 151 89—92 154 60—74 159 70—74 160 47—74 163 70—74 172 70—74 173 70—74 177 70—74 182 70—74 183 80—97 185 70—74 188 70—74 189 70—74 193 70—72 202 70—74 203 70—74 204 70—74 205 79—92 206 70—74 207 70—74 213 70—74 219 73—75 220 73—75 223 70—74 226 70—99 227 74—91 232 70—74 235 70—74 236 70—74 237 70—74 243 86—91 256 77—95 257 69—72 258 70—74 259 70—74 263 70—74 264 86—99 265 86—99 277 85—99 279 70—74 280 70—74 281 54—63 282 57—63 283 70—74 291 86—99 317 70—73 326 78—98 327 70—74 328 70—74 333 70—74 335 45—64 337 56—64 341 78—99 346 78—99 351 70—74 355 80—99 356 65—78. 2) 89 46—88 (101 55—63) 103 55—63) 109 85—99 277 94—99. 3) Bang: Ad. Forfald S. 74—84. 4) 347 92—94 97—99. 5) 4 70—76 7 90—97 15 87—99 25 85—99 (79 64—85) 89 46—88 (101 49—64) 130 90—99 264 86—99 265 86—99 277 85—99 291 86—99 341 77—99 346 77—99. 6) Rubin og Westergaard: Ægteskabsstat. S. 115.

7. Fødsler udenfor Ægteskab. 1) Saaledes 89 f 60 ¹⁹/₈. 2) Saaledes (101 f 58 ¹/₄) 3) 122 f 53 ²⁵/₁. 55 ²³/₁. 4) 4 16 18 19 23 25 28 (33 36 41 54 55 74 77 90 91 98 (99) 101) (103) 104 105 115 123 158 160 165 192 206 223 224 226 288 289 307 308 314 315 327 328 335 350. 5) 189 a 59 ¹⁷/₇. 6) 97 a 60 ²²/₁. 7) 41 f 60 ²⁴/₆ 61 ²⁰/₁. 8) 165. 9) 8 25 28 83 84 90 91 104 105 224 225 226 350. 10) 1 2 3 4 5 6 8 9 12 13 16 18 19 20 21 23 25 27 28 29 30 31 32 (33 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 50 52 53 54 (56 57 58 59 60 61 62 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 (79) 80 81 83 84 85 86 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 (99) 100 (101 103) 104 105 106 107 108 109 110 113 114 115 116 119 120 121 122 123 124 126 127 128 129 130 131 132 133 134 135 136 137 138 (139) 144 145 146 147 148 149 155 156

158 159 160 161 162 165 166 167 172 173 174 175 177 178 179
180 181 182 185 187 188 189 190 191 192 193 194 197 198 202
203 204 206 207 213 219 220 223 224 225 226 227 228 229 230
232 235 236 237 241 242 258 259 261 275 276 279 280 283 284
285 286 287 288 289 290 291 292 293 294 296 297 298 299 300
301 302 303 304 305 306 307 308 309 310 311 312 313 314 315
317 323 324 325 327 328 329 330 333 334 335 338 339 340 342
343 350 351 352 356 357. 11) Smlgn. Kirkebogsuddragene i
Hist. Tidsskr. 5. III. S. 544—45. 12) 30. (13) 33; 14) 37. 15) 5.
16) 2 60—69. 17) 170 f 87 $\frac{11}{3}$. 18) 341 312. 19) 49 86—99 89
46—89 100 66—99 (101 49—99) 110 65—75 123 47—99. 20) 63 84
—99 104 35—36. 21) 319 d 92 $\frac{26}{4}$. 22) 208 209 210 a 66 $\frac{18}{11}$.
23) 58 d 85 $\frac{18}{7}$. 24) 68 a 47 $\frac{29}{8}$. 25) 63 a 84 $\frac{8}{6}$. 26) 271 272
f 55 $\frac{6}{5}$. 27) (103 f 56 $\frac{28}{9}$) 28) 137 138 a 85 $\frac{10}{5}$. 29) 121 f
90 $\frac{25}{3}$. 30) 107 f 48 $\frac{3}{4}$. 31) 123 f 57 $\frac{11}{3}$ f 59 $\frac{1}{1}$ f 65 $\frac{18}{6}$ f
69 $\frac{14}{11}$ f 74 $\frac{21}{4}$ f 89 $\frac{10}{2}$ f 89 $\frac{22}{4}$ f 95 $\frac{27}{1}$ f 97 $\frac{17}{10}$. 32) 89 d
81 $\frac{23}{12}$. 33) 225 f 72 $\frac{31}{3}$ f 74 $\frac{22}{3}$. 34) 89 d 77 $\frac{28}{3}$ d 79 $\frac{14}{5}$.
35) 68 d 50 $\frac{21}{12}$ d 51 $\frac{28}{2}$. 36) 89 d 50 $\frac{10}{12}$. 37) 25 f 36 $\frac{3}{2}$.
38) 28 f 91 $\frac{21}{1}$. 39) 10 g 54 $\frac{5}{11}$. 40) 89 d 60 $\frac{13}{12}$. 41) 1.
42) Smlgn. 35 g 65 $\frac{16}{7}$. (43) 101 49—64) 264 86—99 265 86—99
277 85—99 291 86—99 341 92—99 346 92—99. 44) 40 46—64
41 46—64 50 58—99 51 55—99 63 89—99 10 84—94 25 90—99
1 18—24. 45) 168 g 88 $\frac{7}{10}$. 46) 320 321 322 g 86 $\frac{14}{2}$. 47) 344
345 g 96 $\frac{1}{11}$. 48) 208 209 210 a 63 $\frac{9}{12}$. 49) 348 349 f 44 $\frac{10}{6}$
g og a 49 $\frac{8}{4}$. 50) 96 a 79 $\frac{13}{1}$ 80 $\frac{2}{11}$ 81 $\frac{31}{7}$. 51) 255 Attest
84 $\frac{29}{11}$. 52) 184 d 97 $\frac{4}{8}$. 53) 89 d 83 $\frac{21}{2}$. 54) 105 a 57 $\frac{23}{8}$.
55) 3. 56) 166 f 96 $\frac{28}{4}$. 57) 89 d 71 $\frac{17}{4}$. 58) 25 f 91 $\frac{14}{1}$.
59) Saaledes 130 f 99 $\frac{16}{7}$. 60) 175 f 96 $\frac{8}{3}$. 61) 80 d 59 $\frac{27}{10}$.
62) 97 a 58 $\frac{2}{7}$. 63) 89 g 60 $\frac{1}{3}$ $\frac{17}{6}$ f 62 $\frac{5}{10}$ 67 $\frac{9}{6}$ 69 $\frac{5}{9}$ 75 $\frac{28}{2}$
77 $\frac{22}{7}$ d 79 $\frac{25}{5}$ 80 $\frac{19}{12}$. 64) 71 a 72 $\frac{15}{12}$. (65) 56 a) 60 $\frac{16}{12}$.
66) 35 d 78 $\frac{1}{12}$. Smlgn. Hist. Tidsskr. 6. V. S. 524—25. 67) 271
272 a 50 $\frac{24}{3}$. 68) 63 a 84 $\frac{8}{6}$. 69) 41 a 57 $\frac{22}{2}$. 70) 59 a 70
 $\frac{15}{5}$. 71) 59 a 49 $\frac{2}{12}$. 72) 205 f 53 $\frac{24}{4}$. 73) 156 f 71 $\frac{12}{6}$.
74) 97 a 74 $\frac{22}{3}$. 75) 111 112 a 98 $\frac{4}{12}$ 99 $\frac{16}{7}$. 76) 289 f 97 $\frac{3}{11}$.
77) 1 56—66. 78) 5 69—73. 79) 4 70—76. 80) 58 82—99.
81) 2 51—56. 82) 240 f 95 $\frac{14}{7}$. 83) 144 145 f 71 $\frac{4}{6}$. 84) 142
a 89 $\frac{1}{12}$. 85) 53 f 70 $\frac{25}{3}$. 86) 36 f 82 $\frac{30}{7}$. 87) 3 f 71. 88) 137
138 a 77 $\frac{9}{9}$. 89) 104 d 46 $\frac{2}{7}$. 90) 130 a 79 $\frac{11}{5}$. 91) 278 Not.
52 $\frac{16}{4}$. 92) 1 g 54 $\frac{22}{8}$. 93) 5 d 96 $\frac{8}{9}$. 94) 115 f 90 $\frac{17}{24}$.
95) 101 d 51 $\frac{11}{5}$. 96) 68 d 50 $\frac{27}{10}$. 97) Saaledes 41 f. 47 $\frac{14}{11}$
109 Not. 99 $\frac{15}{3}$ $\frac{21}{3}$. 98) 158 f 47 $\frac{11}{7}$. 99) 58 f 64 $\frac{18}{2}$. 100) 41
f. 47 $\frac{14}{11}$. 101) 3 f 62 $\frac{7}{4}$.

8. Dødfødsler. 1) 7 91—99 15 90—99 25 89—99 49 86—94 89 46—88 100 84—99 123 46—99 125 92—99 130 97—99 186 79—87 213 86—99 264 86—99 265 86—99 355 74—99 356 74—99. 2) Hist. Tidsskr. 7. II. S. 435.

9. Forholdet mellem Dreng- og Pigefødsler. 1) Dels de nedenfor Kp. 13, Note ¹⁵⁾ til Beregningen af Børnedødeligheden undersøgte Sogne, dels: 4 70—89 6 60—69 11 90—99 23 55—58, 60—63 28 23—99 80 65—82. 2) Hist. Tidsskr. 5. III. S. 547.

10. Dobbeltfødsler. De fødende Kvinders Alder. 1) 4 70—76, 80—84 5 89—99 6 60—69 7 88—99 12 49—54, 63—81 15 87—99 16 89—94 18 60—80 22 80—97 25 85—99 26 61—65 27 70—74 28 35—66 34 77—79 41 45—96 49 86—99 55 74—98 58 48—84 62 69—75 (79 64—85) 80 65—82 82 96—99 89 46—88 92 49—79 93 49—79 100 65—99 (101 46—99) (103 46—99) 115 47—99 121 88—99 123 46—99 125 88—99 130 90—99 143 70—79 146 70—74 154 69—74 158 47—62 159 70—74 160 47—74 161 61—69 162 61—69 166 63—99 167 70—74 170 81—86 172 70—74 173 70—74 177 70—74 183 80—97 188 70—74 189 70—74 190 70—74 193 70—74 202 70—74 203 70—74 204 70—74 206 45—99 213 70—74 218 93—99 221 88—99 222 88—99 223 45—99 224 70—74 225 70—74 226 45—99 227 70—99 228 70—74 235 70—74 236 70—74 237 70—74 241 70—74 250 86—99 251 86—99 256 77—99 264 86—99 265 86—99 277 85—99 279 70—74 280 70—74 281 54—63 282 57—63 283 70—74 284 92—99 285 92—99 286 92—99 287 70—74, 87—99 288 46—99 289 46—99 290 86—99 291 86—99 292 70—74, 293 70—74 294 70—74 303 70—74 304 70—74 307 45—69 308 45—69 312 70—74 313 70—74 314 46—99 315 46—99 326 78—99 327 46—99 328 46—99 332 70—99 333 70—79 335 45—99 337 56—64 339 70—74 341 78—99 346 78—99 350 57—99 355 74—99 356 65—99. 2) Smlgn. Westergaard: Die Lehre von der Mortalität und Morbilität. 2. Aufl. Jena 1901. S. 345. 3) 89 46—88.

11. Fødslerne Fordeling efter Aarstider. 1) 17 59—64 80 65—70 89 46—88 130 92—99 131 66—73 134 66—73 166 63—83 217 84—93. 2) 4 70—76 5 89—99 6 60—69 7 88—99 11 90—99 15 87—99 16 89—94 23 55—58, 60—63 25 85—99 26 61—65 41 45—96 49 86—99 58 48—84 62 69—79 (79 64—85) 80 65—82 82 96—99 89 46—88 100 65—99 (101 46—99) (103 46—99) 115 47—99 121 88—99 123 46—99 125 88—99 130 90—99 158 47—62 161 61—69 162 61—69 166 63—99 221 88—99 222 88—99 243

86—99 256 77—99 264 86—99 265 86—99 277 85—99 284 92—99 285 92—99 286 92—99 287 87—99 290 86—99 291 86—99 316 91—97 326 78—99 336 78—99 337 56—64 341 78—99 346 78—99 350 57—95 355 74—99 356 65—99. 3) Kirkebøgerne for nysnævnte Sogne, m. Undt. af 26. Desuden: 1 55—57 12 46—99 14 79—99 19 66—87 43 60—92 87 76—95 91 36—99 92 49—78 93 49—78 96 65—95 107 50—55, 66—94 211 88—99 212 88—99 214 84—98 217 84—93 273 90—92 274 90—92 307 75—99 308 75—99 327 47—99 328 47—99 331 91—99 348 42—54 349 42—54.

12. Dodeligheden blandt Voksne. 1) 7 88—99 41 50—79 58 83—94 62 69—94 (79 64—83 89 46—88 100 65—89 (101 49—63 (103 49—63) 119 47—71 123 46—94. 2) 96 d 87 $\frac{6}{7}$. 3) 246 d 93 $\frac{1}{9}$. 4) 108 d 51 $\frac{25}{9}$. 5) 123 d 81 $\frac{8}{2}$. 6) Saaledes 16 d 99 $\frac{26}{4}$ $\frac{26}{9}$ (2 Tilf.) 65 66 d 85 $\frac{27}{9}$ 86 $\frac{27}{6}$ 89 d 77 $\frac{19}{7}$ $\frac{20}{9}$. 7) 327 d 91 $\frac{25}{6}$ $\frac{12}{7}$. 8) 25 d 95 $\frac{7}{5}$. 9) 89 d 65 $\frac{8}{3}$. 10) 166 d 82 $\frac{29}{6}$. 11) 1 56 $\frac{17}{6}$. 12) 25 d 95 $\frac{7}{5}$. 13) 326 d. 90 $\frac{17}{1}$. 14) 1 d 57 $\frac{7}{11}$ 2 d 64 $\frac{13}{5}$ 10 g 53 $\frac{19}{1}$ 16 d 99 $\frac{26}{4}$ $\frac{26}{9}$ $\frac{26}{9}$ 25 d 95 $\frac{7}{5}$ 35 d 46 $\frac{20}{6}$ 65 66 d 85 $\frac{27}{9}$ 86 $\frac{27}{6}$ 83 d 59 $\frac{24}{6}$ 89 d 65 $\frac{8}{3}$ 77 $\frac{19}{7}$ $\frac{20}{9}$ 166 d 85 $\frac{29}{6}$ 326 d 90 $\frac{17}{1}$ 327 d 95 $\frac{25}{6}$.

13. Børnedødelighed. 1) 147 148. 2) 80 65—74 89 52—88. 3) 166 d 65 $\frac{19}{3}$. 4) 248 259 d 85 $\frac{1}{2}$. 5) (79 f 98 $\frac{23}{9}$) 6) 123 d 94 $\frac{1}{2}$. 7) 348 349 f 43 $\frac{15}{7}$. 8) 260 261 f 74. 9) 137 138 a 85 $\frac{2}{8}$. 10) 41 d 47 $\frac{27}{11}$. 11) 123 d 88 $\frac{3}{4}$. 12) 158 d 60 $\frac{26}{8}$. 13) 16 87 $\frac{15}{11}$ (79 97 $\frac{9}{12}$) 103 65 $\frac{7}{6}$ 115 90 $\frac{17-24}{8}$ 130 97 $\frac{10}{3}$ 287 89 $\frac{2}{2}$ 293 52 $\frac{30}{6}$ samt de to foreg. 14) 115. 15) 5 89—99 7 88—99 15 88—99 16 89—94 25 85—99 26 61—65 41 45—96 49 86—99 58 48—84 62 69—75 (79 64—85 82 96—99 89 46—78 100 65—99 (101 46—99) 103 46—99) 115 47—99 121 88—99 123 46—99 125 88—99 130 90—99 158 47—53 161 61—69 162 61—69 166 63—99 184 90—95 256 77—99 264 86—99 265 86—99 277 85—99 284 92—99 285 92—99 286 92—99 287 87—99 290 86—99 291 86—99 326 78—99 336 78—99 337 56—64 341 89—99 346 89—99 350 57—92 355 74—99 356 65—99. 16) Med Undtagelse af 26, hvor Fortegnelsen over de illegitime Fødsler mangler. 17) Fridericia i Hist. Tidsskr. 6. II. S. 244—45. 18) 5 39—51, 57—61 166 63—99 226 90—99 291 86—99 355 74—99 356 65—99. 19) 166 d 74 $\frac{10}{12}$. 20) 41 d 46 $\frac{3}{9}$. 21) 5 f 42 $\frac{25}{2}$. 22) 69 Attest 76 $\frac{31}{7}$. 23) 248 249 d 91 $\frac{11}{3}$.

14. Dødsfaldenes Fordeling efter Aarstider. 1) 42 66—80 43 81—89 48 81—89 55 74—99 59 75—79 60 60—66, 70—79 62 70—99 75 62—68 76 62—68 80 65—80 89 46—87 90 60—71

91 60—71 92 60—78 93 60—78 96 75—94 97 60—80 100 65—99
102 62—72 106 70—83 116 87—99 117 89—99 120 74—79 123
65—79 128 78—99 132 65—79 149 94—97 153 87—99 157 79—88
201 85—92 214 85—98 217 85—98 231 87—95 233 84—90 234
84—90 238 93—99 239 93—99 244 85—96 245 85—96 252 90—96
253 90—96 254 90—96 266 79—89 267 79—89 268 79—89 279
69—73 283 69—73 318 88—99 319 83—99 327 89—99 328 89—99
354 86—99. 2) Bang: Ad. Forfald S. 39—44. 3) Materialet er
det samme som ovenfor er anvendt til Bestemmelse af Børne-
dødeligheden (Kap. 13, Note ¹⁵), dog med Undtagelse ikke
blot af de Dødsfald, der indtraf i 1650'erne, men ogsaa af
dem, der indtraf efter 1699; heri Aarsagen til det forholdsvis
lave Tal paa Børn, der anføres som døde i Alderen 1—5 Aar.
